

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

JOHS. STRÆDE

Når stenene fortæller

Fra istidssten til Blågårds Plads

JOHS. STRÆDE

Når stenene fortæller

Fra istidssten til Blågårds Plads

»Når mennesker tier,
taler stenene«

JOHS. STRÆDE

Når stenene fortæller

Fra istidssten til Blågårds Plads

POUL KRISTENSENS FORLAG

Bogen er udgivet med støtte fra:

Svend Grundtvig og Axel Olriks Legat
Frimodt-Heineke Fonden
Undervisningsministeriets tips/lottomidler
Nordea Danmark-Fonden

Saaledes gjenkender jeg mangt et Træ, mangen en lynggroet Høj
og selv de døde Stene, der staa her uforanderlige i Aartusinder
og ser een Slægt efter den anden opvoxe og forgaa.

St.St.Blicher: En Landsbydegns Dagbog.

Indhold

Forord 7

Sten på vor vej 9
Vandreblokke 9
Marksten 11
»Her rydded' de marken for stene engang« 12
Vejsten 16
Afstandssten 20
Vildtbanesten 26
Stendiger 29
Kirkegårdsdiger 30
Sikringsdiger 32
Byggesten 35

Sten og ritualer 38
Stendysser 38
Jættestuen 43

Stenene fortæller 45
Sagnsten 46
Stenkastning 47
Ormestenen 50

Mindets røst 54
Runesten 54

Mindesten 65
Historiske sten 65
Knækkerygstenen 69
Stavnsbåndsstenen 72
Folkeligt opsving 74
Mangesten 80
Stormflod og krig 85
Hvidstenmindet 89
Hornsletmindet 90
Sten og budskab 92

Kirkegårde 96
Gudsageren 96
Tømmerby 98
Ræhr 100
Assistens kirkegård 101

Gravsten 107
Rubjergkorset 107
Livstræstenen 109
Adelssten 111
Vinderslevkorset 114
Gravstele 115
Gotisk gravsten 117
Folkelighedssten 120
Familiegravsted 123
Dobbeltgravsten 124

Flintesten 127
Flinteminer og flintesmede 127
Flintehuse 130
Kampestensbygninger 132
Stenmur 132
Stengårde 134
Folkehus 136
Stenkirker 137
Stenmesteren 140

Sten og skulptur 145
Reliefhugning 146
Skulpturen bliver til 149

Billed- og stedfortegnelse 156

Tidligere udgivelser 157

Forord

Mange vil huske barndommens leg med hullesten og erindre, hvordan man med strandens fladsten helst skulle kunne slå fem smut ud over vandet, for slet ikke at tale om de spændende lettere kriminelle forsøg på med sten at ramme telefonmasternes porcelænsklokker. Enkelte vil med en blanding af ubehag og forårsglæde mindes den slidsomme og tunge stensamling på bare forårsmarker. Endelig vil de fleste tænke tilbage på børneskolens historieundervisning med besøg ved stendysser og jættestuer, hvor de enorme kampesten skabte dyb undren over, hvorledes stenalderfolkene med deres begrænsede hjælpemidler kunne bakse disse vældige sten på plads.

For mig førte det til en livslang og dyb fascination af sten og et ønske om at se stenene i en slags sammenhæng af praktiske konkrete funktioner og som budbringere, formidlere på de irrationelle og åndelige områder. Resultatet blev denne bog, som i al stilfærdighed gerne vil pege på stenenes enorme betydning og lukke op til deres forunderlige univers.

Under arbejdet har jeg mødt og talt med mange forskellige mennesker, som har haft overvældende venlighed og hjælpsomhed til fælles. Det vil jeg hermed takke for. Og på samme måde takker jeg Martha for meget engageret medspil undervejs. En bogudgivelse er meget præget af forlaget, og i den forbindelse vil jeg gerne takke Poul Kristensens Forlag for det gode samspil og bogens smukke udformning. Forhåbentlig kan den blive til glæde for mange mennesker.

Johs. Stræde.

Fig. 1. Vandreblok fundet ved Skæring 20 km nord for Århus.

Sten på vor vej

Langt højere bjerge så vide på jord
man har, end hvor bjerg kun er bakke;
men gerne med slette og grønhøj i nord
vi dannemænd tage til takke ...

Således udtrykte Grundtvig sig i 1820 i sin smukke mindreværdsselvhævdende hyldest til land, folk og sprog, som man selv i en globaliseringens tid helt må tilslutte sig. Med ham må vi således også erkende, at bortset fra Bornholm er bjerge ikke blevet os forundt. Vi må derfor »nøjes« med naturkræfternes foræringer af jord, grus, sten og vandregranit, som skiftende istider gennem årtusinder har forsynet os med. Men vi kan trøste os med, at stort er godt, men at mindre også har ret.

Vandreblokke

Istidsperiodernes vældige ismasser har i skiftende mængde og omfang dækket det danske land. Indkapslet i sig, på sin »ryg« eller skubbende foran sig befordrede ismasserne uoverskuelige mængder materiale, som blev efterladt, da isen senere smeltede, og ismasserne trak sig tilbage mod nord. Gennem årtusinder var istiderne således med til at strukturere og forme det danske landskab. Man kan gribes af dyb forundring og betagelse ved tanken om denne proces. Hvorledes var det muligt for isgletscherne at befordre disse enorme materialemængder over vældige afstande fra Finland, Norge og Sverige og fordele dem over det danske land? Hvordan var det muligt at flytte de kæmpestore såkaldte vandreblokke som f.eks. Hvissinge-stenen med sine

300 kubikmeter og 250 tons granit fra Sverige til Glostrup, hvor den blev fundet 1957 og senere opstillet i Københavns nyanlagte Vestskov. Og hvorledes kunne en stor og fantastisk vandreblok ende 20 km nord for Århus ved landsbyen Skæring (Fig. 1). En tavle beretter bl.a.:

»*Skæringstenen blev fundet i slutningen af 1996 under opførelse af boligforeningen Højbos huse vest for den nuværende placering. Den lå ca. 4 meter under terrænoverfladen. Stenen står med den samme orientering, som den havde på fundstedet ...*«.

Her følger på tavlen en grundig videnskabelig analyse af stenens geologiske sammensætning, og pladeteksten slutter:

»*Stenen er en såkaldt vandreblok, der er bragt til Skæringe af en gletscher i slutningen af Istiden for ca. 15.000 år siden. Gletscheren bredte sig fra det svenske bjergområde ned gennem Østersølavningen og herfra mod nord til den havde sin rand ca. 5 km nord og vest for fundstedet. Stenen kan derfor have været en del af de svenske bjerge. Et mere præcist sted kan desværre ikke angives, da granitter som Skæringstenen er meget udbredt i det skandinaviske område.*«

Selv om en sådan vandrebloks omfang, vægt og udseende imponerer i det danske fladland, er det i højere grad de mindre sten, som på forskellig vis har spillet ind på landskaberne og haft stor betydning for hverdag, liv og kultur. Stenene i al deres forskellighed har gennem århundreder været en væsentlig faktor i det historiske forløb og de enkelte menneskers praktiske hverdag og åndelige liv, sådan som det antydes og belyses i det følgende.

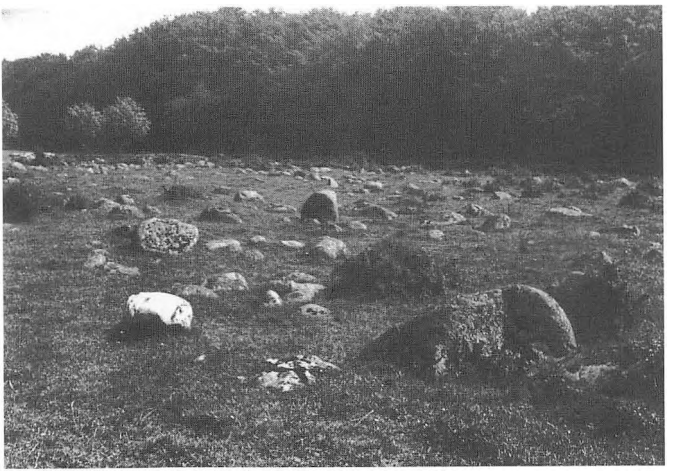

Fig. 2. Istidslandskab ved Tystrup-Bavelse søerne.

Marksten

Hvis man på Midtsjælland fra Fuglebjerg ad landevejen kører syd om Tystrup-Bavelse søerne mod Glumsø, kommer man igennem den smukke Dyrehaveskov og pludselig ud i åbent land. På vejens venstre side op under skoven ved Tystrup sø åbenbarer der sig et forunderligt og i Danmark meget sjældent landskabsbillede (Fig. 2). Ud over det let kuperede terræn ligger urørt siden Istiden tusindvis af små, større og store kampesten, som var de med kæmpehånd og stor kraft strøet ud over landskabet. Vidt forskellige af størrelse, struktur og form ligger de og lyser mod os. Her ved Tystrup sø skrues tiden i bevidstheden årtusinder tilbage. Sådan blev stenene efterladt vidt spredt ud over det i dag afdækkede landskab, som var de »groet« op gennem den afgræssede grønsvær. Ved historisk fornemmelse og fantasiens hjælp kan man forestille sig, hvordan det meste af landet efter sidste Istid har set ud.

Efterhånden som mennesker fulgte efter den vigende isrand, bosatte sig, udviklede og udbredte et jordbrug, blev der behov for dyrebar jord. Forskel-

lige tiders mennesker ryddede derfor landskabet for sten, der nu ligger i dejlige stendiger, veje og bygninger. Det er forståeligt, at de skiftende tiders mennesker har ladet sig udfordre og inspirere af granitstenenes skønhed og uforgængelighed og derfor har anvendt dem som en væsentlig side i det praktiske liv. Men ud over det blev stenene bærere af tanker, forestillinger, kunstneriske tegn og religiøse udsagn. Disse istidens »gaver« er således blevet en integreret del af den danske natur, kultur og hverdag.

»Her rydded' de marken for stene engang«

Helt fra Stenalderen med begyndende jordbrug har mennesker således med møje samlet sten for at rydde dyrkningsjord. I begyndelsen formodentlig de mindre og let flyttelige sten, som man har samlet i diger og dynger i markernes udkant (Fig. 3). Eller de er blevet brugt som pikstensbrolægning i trædestier, sådan om det er tilfældet med en rekonstruktion i forsøgscentret ved Lejre (Fig. 4) og ved Skafø-gård på Djursland (Fig. 5). En teknik som senere blev udviklet til fuldkommenhed omkring de jyske

Fig. 3. Stendynge ved markskel, indsamlet gennem mange år. Todbjerg.

Fig. 4. Markstensbrolægning ved Forsøgscentret i Lejre.

Fig. 5. Markstensbrolægning, Skafogård. Statsminister Estrups gård på Djursland.

Fig. 6. Brolægningen renses.

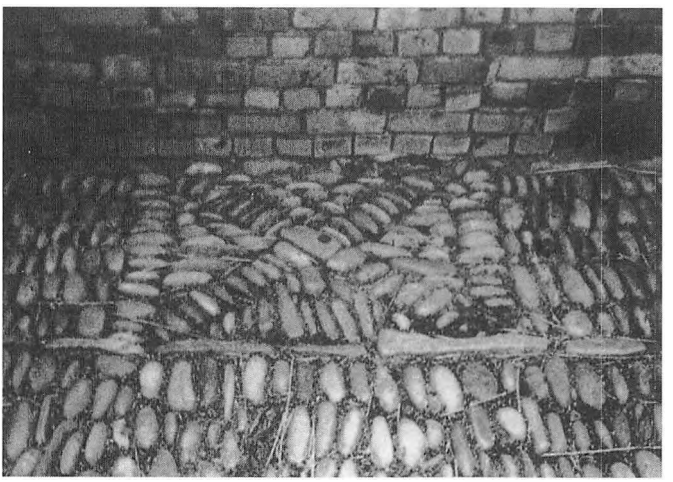

Fig. 7. Havstensmønster.

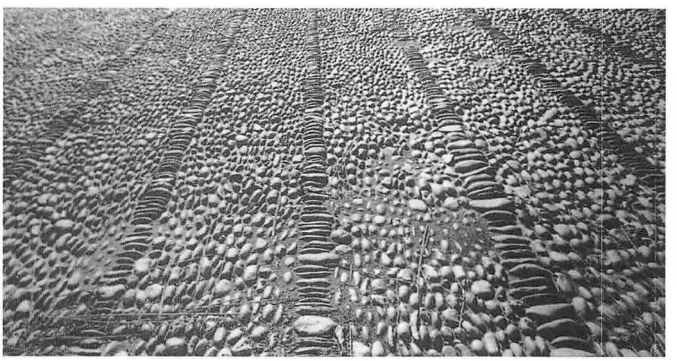

Fig. 8. Gårdsplads med rulleskifte, »fagstriber«.

Fig. 9. Ornamenteret brolægning fra Århus rådhuspark.

bondegårde og på deres omhyggeligt udformede og fornemt anlagte gårdspladser. Billedet (Fig. 6) viser rensning og restaurering af en sådan brolægning.

I denne sammenhæng adskiller brolægningen omkring de smukke vestjyske klitgårde sig ved, at man anvendte de karakteristiske havsten. Man brugte de materialer, som naturen byder på. Sten som havets bølgeslag og brænding gennem århundreder har slebet flade, ovale, runde og glatte. Sat efter farver, størrelse og form danner havstenene slidstærke brolægninger i fine varierede mønstre (Fig. 7). Havstensbrolægning i ren form kan opleves ved Mette Banks gård nær Husby Klit, hvor stenene er lagt med det såkaldte rulleskifte (Fig. 8).

Denne sans for sten og mønstre videreføres i nytidens mere raffinerede brolægninger som f.eks. i Århus. En nedgang fra rådhusparken til banegårdspladsen er brolagt med chaussesten i forskellige farverige mønstre (Fig. 9). En gammel stil omsat til smukkeste nytidsform. Forunderligt er det at møde denne smukke og nuancerede brolægning i en nutidsby og ved de lave stråtækte havbondegårde langs den jyske vestkyst, hvor storm, hav og brænding uafladeligt sliber stenene runde og glatte.

Vejsten

De gamle romere var i sin tid sande »stenmestre«, sådan som det bl.a. gav sig udtryk i de enorme vejnet, de skabte og udbredte overalt i det af dem besatte Europa. Men allerede tidligt i nordisk Jernalder skabtes også her i landet fremragende brolægningsveje. F.eks. anlagdes sindrige forbindelsesveje mellem det faste land og tilflugtsborge beliggende på holme i sumpede områder. Et sådant vejanlæg findes bl.a. i forbindelse med tilflugtsborgen i Borremose i Himmerland (Fig. 10 og 11).

Men det drejer sig ikke blot om veje i forsvarssammenhænge, også om generelle forbindelsesveje. Mange steder kan man rundt i landet som følge af udgravninger og blotlægninger se fremragende brolægningsveje anlagt og udbygget gennem mange generationer til omfattende vejnet. Et pragteksemplar findes ved Broskov i Sydsjælland, hvor et udgravet vejstykke har forbindelse med systemer af andre veje og hulveje. Dette vejstykke er særligt spæn-

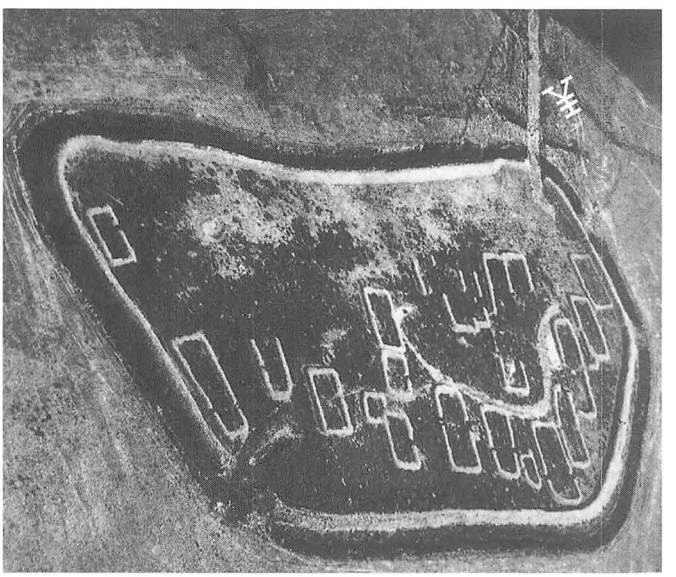

Fig. 10. Luftfoto af Borremosens tilflugtsborg med stenbrolagt forbindelsesvej (ved pilen).

Fig. 11. Nærbillede af den stenbrolagte vej til Borremose, Himmerland.

Fig. 12. Vejanlæg ved Broskov i Sydsjælland viser to anlæg: Jernalder og Middelalder på samme sted.

dende, fordi det rummer flere perioders vejbygningsteknik på samme sted (Fig. 12).

Også sejlerfolket, Vikingerne, færdedes landværts på slæder, vogne og hesteryg og havde således behov for samfærdselsveje. Ved Risby i Sydsjælland møder man således et anlægsmæssigt meget avanceret 70 meter langt og 2,5 meter bredt vejstykke fra Vi-

Fig. 13. Vikingevej ved Risby i Sydsjælland.

kingetiden. Ingeniørmæssigt er det bygget på et tykt lag grene og tømmer belagt med sand som underlag – altså piloteret grundigt – før den egentlige brolægning blev lagt (Fig. 13). Selv overgroet med græs fortæller anlægget om datidens imponerende tekniske forståelse, kunnen og behov for samkvemsmuligheder.

Vikingetidens vejbyggeri blev i Middelalderen videreført og udbygget til velfunderede sten-brolagte vejbaner. Et særlig smukt eksempel er den brede dæmningsvej fra fastlandet til den store middelalderborg Kalø, Erik Menved byggede i 1313 under sin kamp mod den genstridige jyske adel (Fig. 14). Under en fodtur ad denne flotte vej gennem det herlige fladvandslandskab, kan man for det indre øre høre vognhjuls skramlen og hestehoves klapren mod de store slidte brosten.

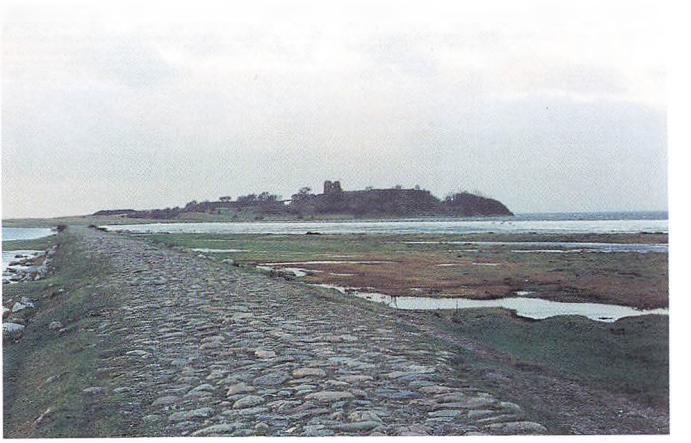

Fig. 14. Middelaldervej til Kalø slotsruin ved Rønde.

Stenvejstraditionen videreførtes op gennem tiderne og fik sine smukkeste udtryk i stenbroerne. F.eks. blev ved det gamle vadested over Gejl å ved Bommerlund, hvor mennesker ad Hærvejen gennem århundreder har passeret åen, i 1818 bygget en smuk dobbeltbuet stenbro i gammel stil (Fig. 15). I al sin enkelhed funktionel og smuk i bygning og farvespil. Kalø-borgens stenvej og broen over Gejl å er smukkest tænkelige eksempler på fortidens vejanlæg.

Fig. 15. Den dobbeltbuede granitbro over Gejl å.

Fig. 16. Røde Kro. Nyrestaureret studevejskro i Venner mellem Ringkøbing og Skjern. (Foto: Peder Juul).

Afstandssten

Visse former for veje og vejnet har der naturligvis altid været i landet, i begyndelsen mere som vejspor end egentlige veje. Mest kendt er den såkaldte Hærvej fra Viborg til Slesvig. Den kaldes også Oksevejen, og begge navne tilkendegiver dens egentlige brug. Ad den såvel som ad den vestjyske Studevej er kvæg drevet sydpå til de store nordtyske kvægmarkeder.

I Svend Estridsens tid omkring 1070 blev der for første gang foretaget en systematisk inddeling i dagrejser. Men den egentlige vejinddeling forekom med Margrethe den Førstes forordning af 1396, hvor hun befalede sine fogeder af hensyn til de vejfarende at bygge kroer for hver fjerde mil. Disse kroer er naturligvis for længst forsvundet, men nogle af senere perioders gamle kroer eksisterer stadig, som f.eks. den nyrestaurerede Røde Kro i Velling ved Studevejen midt mellem Ringkøbing og broen over Skjern å (Fig. 16).

Mod slutningen af sin regeringstid lod Frederik den Anden (1534-88) udføre nye vejanlæg, bl.a. mellem

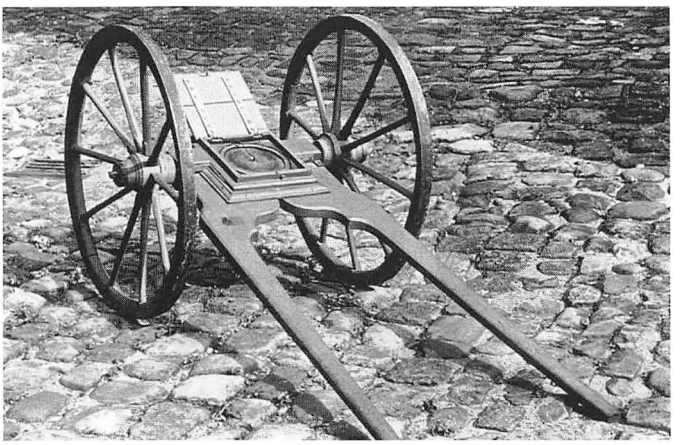

Fig. 17. Mileopmålingsvogn fra Ole Rømers tid.

København og Frederiksborg, hvor han lod opsætte milepæle, som var stolper med tavler påmalet betegnelserne hele og halve mil. Men pælene var sårbare, og da der dengang som nu blev øvet hærværk, ramte det også milepælene. Kongen skriver et sted:

»Nogle har gjort fortræd på kongens vej i Københavns Len ved at afslå de fjæl, der var afmærket, hvor hver halve og hele mil er ...«.

Sønnen Christian den Fjerde påbyder i 1592 opsætning af nye stolper med tavler påmalet hele og halve mil.

Betegnelsen mil er således af gammel dato, men blev først endeligt slået fast, efter at videnskabsmanden Ole Rømer havde fundet frem til bestemte enheder, som blev gældende fra 1683 (Fig. 17).

Derefter var en mil 12.000 alen. Vejene blev nu møjsommeligt målt op med en specialbygget vogn og milepæle nedsat. Men træ forgår, sten består. I 1698 blev der udsendt påbud om rejsning af milesten ud over landet:

»til hver hel, halv eller fjerding milepæl, som af kampesten skulle oprejses på små høje, skulle tilføres 50 store kampesten. Til de tre hver købstad på alle sider nærmeste pæle

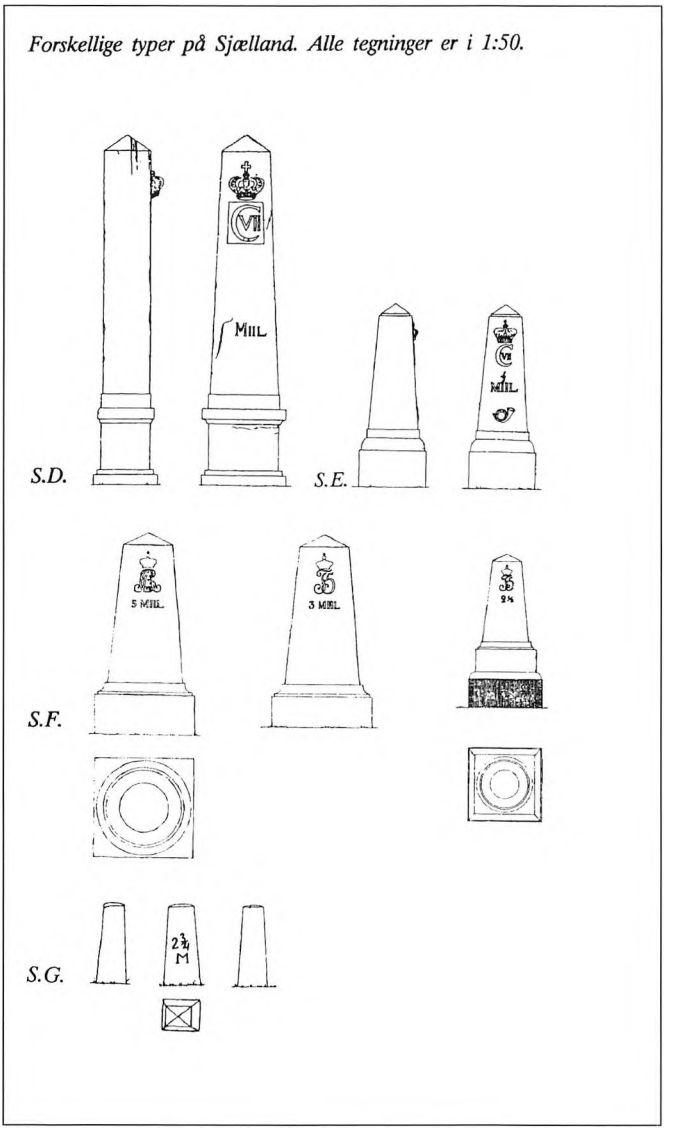

Fig. 18. Tegninger af forskellige typer milesten. Efter »Gamle danske Milepæle«.

skulle købstadsbeboerne tilføre sten. De øvrige tilkøres af de landevejen nærmest boende bønder, og det således at hvor sten på ½ mil haves i overflødighed, skulle desuden så mange tilkøres, at deraf kunne opsættes 50 alen stengærde i 'Runden' (i omkreds), nøje svarende til forordningen om det samme i 1692.«

(Gl. danske Milepæle).

Fig. 19. Helmilesten, Nørby. Den vestjyske Studevej mellem Ringkøbing og Skjern. (Foto: Peder Juul).

Efterhånden afløstes alle de forgængelige milepæle af milesten, som havde samme afstandsmål, men var meget forskellige af størrelse og udførelse (Fig. 18). Enkelte milesten står endnu, hvor de altid har stået, f.eks. står der en ved den gamle Studevej i Venner et par km vest for den tidligere omtalte Røde Kro, hvor studedriverne i sin tid holdt rast eller overnattede inden den videre lange og møjsommelige færd sydpå. Her er tale om en Ole Rømer helmilesten. Det er utroligt, at sådanne sten har fået lov til at stå på samme sted i over 300 år uden at blive byggefyld eller vejskærver (Fig. 19).

Mange steder ser man endnu små groft tilhuggede granit sogneskelsten i vejsiden som f.eks. mellem Lem og Velling i Vestjylland (Fig. 20-21). Mere specielle er sogneskelstenene ved et stort vejkryds på Randers-Ebeltoftvejen. Her mødes syv veje og giver stedet navnet »Syvveje«. En gruppe skelsten opmalet i nyere tid tæt ved vejkrydset markerer, at her på dette sted mødes skellene fra frem sogne: Øster Alling, Andi-Skørring, Lemmer, Mygind, Heilskov-Bøjen (Fig. 22).

I en tid, hvor skel mellem små og store enheder ufølsomt slettes, er det godt at passere og hilse på disse gamle små og større afstandssten.

Fig. 20 og 21. Granit sogneskelsten mellem Lem og Velling sogne. (Foto: Peder Juul).

Senere milesten var ofte mere raffinerede af form. Det gælder bl.a. den keglestubformede helmilesten, Frederik den Syvende lod rejse på Strandvejen København-Helsingør ved Nivå (Fig. 23). En fornemt tilhugget granitsten med kongeinitialer, sådan som det efterhånden blev almindeligt.

Foruden granit benyttedes andre stenformer, som f.eks. Christian den Syvendes halvmilesten på Amager Landevej (Fig. 24). Den er i forfinet form hugget i bornholmsk sandsten, som giver mulighed for en mere nuanceret udførelse end granitten. Denne sten er oven i købet med forgyldt krone og horn med relationer til postdiligencen, som kørte på de offentlige veje.

Milestenene med deres alenmål var gældende helt frem til metersystemets indførelse i 1907, hvor milenes 12.000 alen blev omskrevet til 7.538 m. Milestenene blev nu afløst af kilometersten langs vejene med 200 meters mellemrum, og i stedet for nye sten blev en del af de gamle milepæle ændret til kilometersten. Et specielt eksempel på dette findes ved landevejen Vejle-Tarm nær Ørbæk (Fig. 25). Den

Fig. 23. Helmilesten ved Nivå. Strandvejen, København-Helsingør.

Fig. 22. Sogneskelsten ved Syvvej. Landevejen mellem Randers og Ebeltoft.

gamle milesten udtrykker tre ting på én gang: Den er stadig en milesten, men man har ændret den til at angive kilometerafstanden til Tarm, og samtidig virker den som skelsten mellem Vejle og Ringkøbing amter. Så enkelt og praktisk kan det gøres.

Fig. 24. Halvmilesten ved Amager Landevej.

Fig. 25. Gammel milesten med tre funktioner ved Ørbæk mellem Vejle og Tarm.

Både som milesten og senere kilometersten har de i dag mistet deres betydning. Biltrafikken har fortrængt cyklerne og er for tæt og farten for høj til, at man ser vejkantens små granitsten. I stedet har vi fået de standardiserede vejskilte med stednavne og kilometerangivelse af afstande. Det er praktisk, men ind imellem kan man savne stenenes mangfoldighed i form, farve og udtryk.

Man kan undres over, at det i sin tid med sparsomme hjælpemidler og begrænsede kommunikationsforhold var muligt at opmåle veje, forarbejde og anbringe alle disse herlige sten på vejene fra København til Skagen. Men det var det, og en del af disse mangeartede og farverige vejsten findes stadig ved gamle og nyere veje til glæde og oplevelse for den opmærksomme.

Vildtbanesten

Denne stenenes kavalkade omfatter forskellige stenformer fra dansk område. Men en enkelt undtagelse herfra er sten fra Sydslesvig, der gennem et langt historisk forløb fra Middelalderen frem til adskillelsen fra Danmark ved fredslutningen i 1864 hørte med til riget.

Sydslesvig rummer en mangfoldighed af vidt forskellige stenformer med forskellig betydning, mangeartede udformninger og varierede indskrifter, sådan som det udførligt er beskrevet i det store tysksprogede værk: Chronik der Gemeinde Jaruplund-Weding, forfattet af Arbeitsgemeinschaft Dorfchronik og udgivet år: D-24941 Jaruplund-Weding, 1999.

En inddragelse og beskrivelse af en sådan mangfoldighed vil i nærværende sammenhæng føre alt for vidt, hvorfor der kun skal omtales de såkaldte vildtbanesten, som er udførligt beskrevet af Johannes

Fig. 26 og 27. Vildtbanesten nr. 13 og 22. Jaruplund Højskole, Sydslesvig.

Andresen side 429 til 492. Begrundelsen for medtagelsen i denne sammenhæng er, at de både i det historiske forløb, i udformning og tekstning har træk fælles med de danske milesten. En stil, som stenform og budskab åbenbart opfordrer til.

I Middelalderen lå der i de fleste forvaltningsområder kongsgårde, hvor kongen under sine »administrationsrejser« rundt i landet opholdt sig i kortere eller længere tid. Således også i Slesvig-Holsten.

Forplejningen af kongen og det omfattende følge kunne ofte være en stor belastning for det lokale område. Det krævede store mængder af mad, og til det formål var vildtet en betydende del:

»For det kongelige køkken var vildtet af største betydning. Man anstrengte sig meget for at bevare vildtbestanden. Det område, hvis vildtbestand skulle beskyttes, fik betegnelsen WILDBAHN.

Ordet Wildbahn er en afledning af det latinske ord

'bannus', som iflg. middelalderretten havde betydningen påbud eller forbud. Her handler det om at beskytte de tidligere kongelige jagtområder og skove.

Den kongelige jagtret drejede sig først og fremmest om de områder, der umiddelbart tilhørte kongen, men som senere blev gjort almene.

Med dannelsen af de adelige godser kom adelens jagtret også til.«

Afmærkning af jagtrettigheder var et privilegium for de kongelige og de adelige, mens bønderne måtte betale store afgifter for retten til at jagte småvildt – og kun det.

For at markere de vildtområder, der skulle beskyttes, opsatte man i begyndelsen store egepæle med messingskilte med løbenumre, årstal og den jagtberettigedes initialer eller symbol. Men da pælene skønnedes at have forholdsvis kort levetid, foreskrev en kongelig forordning af 1759, at de skulle erstattes af mere bestandige vildtsten, »der ville vare en evighed«. Nøjagtigt som det skete med de danske milesten.

Forordningen medførte udarbejdelse og opstilling på anviste steder af talrige sådanne sten. Her skal blot vises enkelte eksempler på disse særprægede og spændende vildtsten.

Kun en begrænset del af stenene findes stadig på deres oprindelige opstillingssteder. De fleste er flyttet og bl.a. brugt som trædesten og gangbroer over vandløb og afvandingskanaler, men enkelte steder er flere samlet som f.eks. ved Jaruplund Højskole (Fig. 26 og 27). Begge sten bærer det nævnte løbenummer, årstal og den jagtberettigede – kongens – symbol: kronen.

De sydslesvigske vildtbanesten er med til at understrege, hvor vidtspændende og betydningsfulde de forskellige former for sten har været gennem historien.

Fig. 28. Markdige med lodret anlæg udad og skråt indad mod marken. Skafogård, Djursland.

Stendiger

Efterhånden åbnedes mulighederne også for at flytte selv store og meget tunge sten ud til markskellene, hvor de tilfældigt eller mere bevidst blev sat i diger. Gennem århundreder har denne stensamling fundet sted. Her i landet kan man om foråret stadig se stensamlere færdes ud over de forårsgrønne marker, hvor fugt og frost år efter år har fået små, større og store sten til ligesom at gro op af jorden, sådan som forfatteren Martin A. Hansen siger: »Stenene lå og groede som store græskar på marken.«

Gennem generationer er der bygget på, lagt sten på sten i de herlige stendiger, som snor sig i lave krumninger langs bondegårdenes agre og lange svajede stræk omkring herregårdenes store markarealer. I nogle perioder stilfærdigt dynget, i andre velovervejet og kunstfærdigt opbygget af græstørv og sten. Digerne er udad sat som en lodret stenmur og indad mod markerne en skrånende jordvold som støtte og værn mod sammenstyrtning (Fig. 28). På en gang et sindrigt og gennemtænkt skel og værn mod uønsket indtrængen på marken. Det er dybt betagende at tænke på århundreders enorme arbejdsindsats

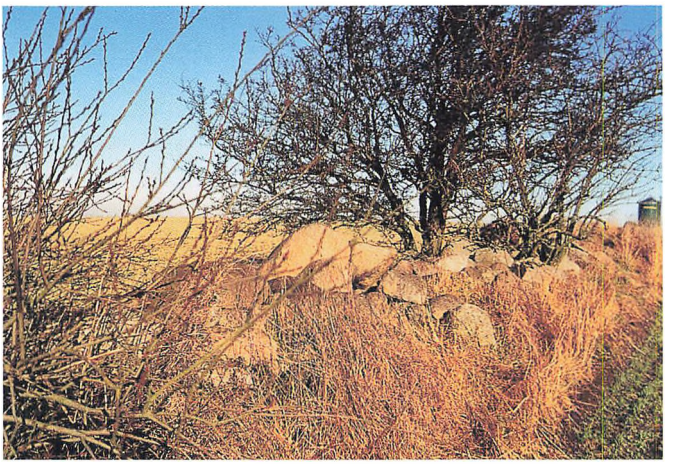

Fig. 29. Meget gammelt stendige bygget op af mange generationer omkring Todbjerg Overgårds marker. Østjylland.

for disse dejlige stendiger, der som et mønster, et netværk snor sig mange, mange kilometer gennem det danske landskab.

Flot vedligeholdt eller mere eller mindre forfaldne ligger markdigerne (Fig. 29). Et paradis for insekter, mus, firben og snoge. Ud og ind gennem sprækker og huller muntrer de sig mellem stenene og digernes farverige vækster i et sandt liv og leben, synligt for den som magter stillesidden og tålmodighed.

Kirkegårdsdiger

En meget fornem form for stensamling er kirkegårdsdigerne, der ses ved de hundreder af landsbykirker beliggende på udvalgte steder ud over det ganske land. Ens af karakter, men forskellige i udførelse er disse diger. Med skønhedssans, stor teknisk kunnen og faglig selvbevidsthed er disse diger bygget funktionelle og holdbare. Det har krævet stenhåndværkernes sans for stenenes former, strukturer og farver at få kirkegårdsdigerne til at fremstå med skønhed fremhævet af lavarter, mosser og bevoksningers nuancerede farverigdom (Fig. 30).

Fig. 30. Gammelt utrimmet kirkegårdsdige. Auning kirke. Djursland.

De ældste kirkegårdsdiger er fra Middelalderen og skulle primært hindre landsbyens løsgående dyr i at trænge ind på den viede jord og således forhindre skader på gravminderne, men i ufredsår har kirkegårdsdigerne også haft en forsvarsmæssig funktion. Hertil kommer en upåagtet funktion som »overvintringssted« for planteliv. Man kan stadig finde sjældne middelalderplanter som f.eks. Mørk Kongelys, Moskus, Katost, Krybende Potentil og mange andre gamle planteformer på og i nærheden af kirkegårdenes diger, der således får en vigtig florabevarende funktion og betydning. Det er ulejligheden

Fig. 31. Sprøjtet og trimmet dige ved Alling kirke. Randersegnen.

værd at kaste et blik på denne planterigdom, som har det svært i den moderne tid.

Intensivt landbrug, dyrkelse af effektivitet og økonomi har desværre medført den vrangforestilling, at lav, mosser og ukendte plantearter er ukrudt og bør fjernes. Gennem systematisk restaurering, trimning og sprøjtning er meget af denne spændende flora og vækst forsvundet til fordel for det »rene« sterile og plantefattige stendige (Fig. 31).

Hvor de levende og bevoksede diger tidligere med stille og ret upåagtet liv var en selvfølgelig del af naturmønstret, ligger mange diger nu ofte som et slags fremmedelement i naturområdet. Men det er under alle omstændigheder en herlighedsoplevelse en sommerdag at sætte sig med ryggen mod et solvarmt kirkegårdsdige og fornemme det omkringliggende landskab med marker, hegn, vandløb og enge, mens det pusler i muren bag, og græsset omkring én gror, og fuglene er på færde i luften.

Sikringsdiger

Stendigerne afgrænser områder og værner mod dyr og mennesker. Men i andre sammenhænge har stenene dannet værn mod naturen selv. Danskerne har altid haft tæt forbindelse til havet, og er gennem ti-

Fig. 32. Stormflods-digemur. Drejø.

Fig. 33. Sten-kystsikring ved Egå. Århus Bugt.

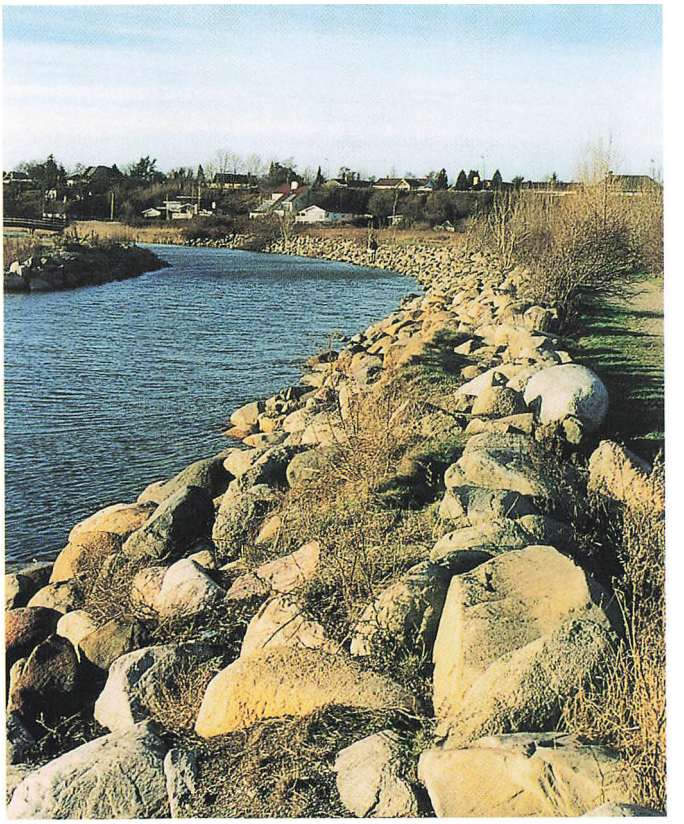

derne blevet udfordret af det: Vikingerne drog på store togter over havene. Konger og adel foranledigede i perioder handels- og opdagelsesrejser. Søfolkene i Marstal og Sønderho drog på langfart, og i vor tid henter kapsejlere talrige medaljer til landet. Men det sker, at storm og hav er stærkest og angriber land og kyst.

Den store stormflod 1872, hvor en voldsom østenstorm drev enorme vandmængder fra Østersøen over mod Fyn og Lillebælt, oversvømmede store dele af øerne i det fynske øhav. På Drejø blev f.eks. over halvdelen af øen sat under vand. Efter stormfloden byggede drejøboerne store kilometerlange jord- og stendiger omkring øen (Fig. 32). I betragt-

Fig. 34. Høfde med en blanding af natursten og betonblokke. Agger Tange.

ning af øens kun ca. 100 beboere var det en beundringsværdig indsats med de store diger, som ud over værnefunktionen rummer mange store oplevelsesmuligheder.

Landets lange kystlinjer er overalt mere eller mindre anfægtet og under nedbrydning af hav og bølgeslag. I den forbindelse imødegås natur af natur. Men kampesten har bestandighed og vægt til at modstå havets og brændingens nedbrydning af kysterne, hvorfor man mange steder som her ved Århus Bugt har anvendt dem som kystværn. Stenene med deres forskellige størrelser, struktur og farver og skiftende fugtighed danner meget smukke kystlinjer (Fig. 33).

Undtaget fra dette mønster er den jyske vestkyst. Dels er der i en stenfattig egn for få sten, og dels er et stormpisket Vesterhavs brænding og anslag mod kysten så voldsomt, at naturstenene kommer til kort og må suppleres med høfder af store betonstøbte elementer (Fig. 34). En stormdag møder man langs vestkysten denne dramatiske kamp mellem kystsikring og storm, hav og brænding. Danmarks største synsindtryk og naturoplevelse.

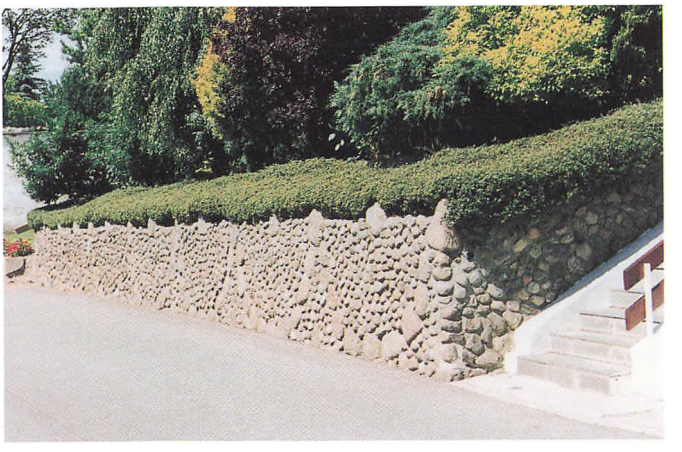

Fig. 35. Nutidshavemur af marksten. Frederiks Allé, Rønde.

Byggesten

Når man tager stenenes styrke og bestandighed i betragtning, kan det ikke undre, at man på forskellig måde anvender stenene i byggemæssige sammenhænge. I Frederiks Allé i den lille by Rønde ses et stenanlæg, som på bedste måde anskueliggør overgangen mellem stendige og stenmur (Fig. 35).

Markstenene danner på fornem vis en slags mur, der afgrænser haveskråningen fra gaden. Ud over murfunktionen er stenvæggen i sig selv smuk og spændende med sine mønstre og farver. Flotte er barokbuerne af store sten, der ligesom ranker eller guirlander hænger ned over og giver fladen lys, bevægelse og liv. Her danner stenene i sig selv »bygningsværket«. Stenene har helt deres selvstændige betydning, hvilket ikke altid er tilfældet.

Moderne betonbyggeri har naturligvis sin egen lidt rå karakter og kan virke ret ufestligt. Ind imellem kan det se ud, som om arkitekterne har fået dårlig samvittighed over at foreslå en kedelig grå bygning, hvorfor man har tilført forskellige former for anderledeshed. Det kan være farver, mønstre og andre materialeformer som en slags tilskud til eller slø-

Fig. 36. Betonmur med strandsten ved Hørecentret i Herning.

ring af betonens ensformige farvesprog. Ind imellem er der brugt småsten påført eller indstøbt, hvorved betonbygningen får en anden karakter (Fig. 36). Denne teknik kan man se praktiseret på mere eller mindre spændende eller fantasifuld måde. Bl.a. finder man i Humlebæk et helt rækkehuskvarter med sådanne byggeelementer i facader og murflader. Tilsvarende findes der mange boligblokke og forretningsbygninger fra en bestemt periode med dette specielle bygningstræk, hvor stenene spiller en afgørende rolle.

Hvor stenene i Rønde-muren fremstår som egentligt byggemateriale med selvstændig værdi, er stenene i forbindelse med betonbyggeriet ofte kun tilskudsgode, eller sløring om man vil, og stenenes selvstændighedsværdi fortoner sig eller devalueres. Det bliver i sidste instans til, at stenene kun får dekorativ betydning. Et forhold som er klart til skue i forbindelse med det nye universitetsbyggeri ved Randersvej i Århus (Fig. 37-38).

Tanken har sikkert været at skabe bevægelse og afveksling i det golde rum mellem de to bygninger. Indfatningen af sten i en stålnetsform tjener her udelukkende dekorativt formål i det nøgne rum

Fig. 37 og 38. Sten- og stålnetsudsmykning. Universitetsbyggeri på Barnov-grunden ved Grenåvej, Århus.

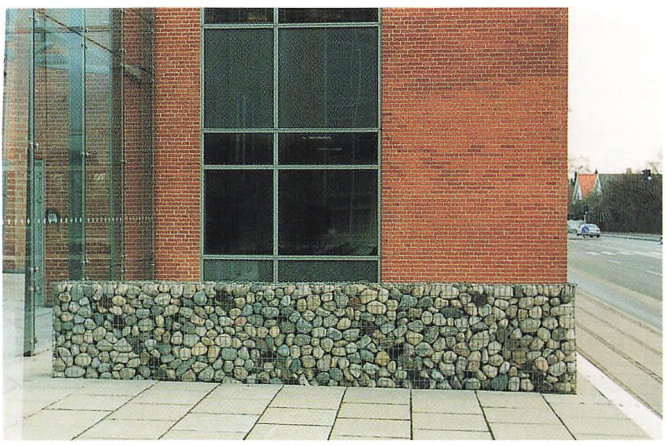

mellem bygningernes strenge former med stålindfattede store glasflader. En egentlig selvstændig værdi og funktion er der ikke tale om, men rimeligt dekorative kan disse indespærrede stensamlinger siges at være.

Sten og ritualer

I det foregående har stenene næsten udelukkende haft praktisk og funktionel betydning, men ofte er sten indgået i rituelle sammenhænge, som f.eks. i Oldtiden. De mange oldtidsminder i det danske landskab vidner derom og er gennem fremragende historiske værker grundigt belyst. Her drejer det sig derfor ikke om det fagligt historiske perspektiv, men blot om ved enkelte eksempler at pege på stenenes store betydning og plads i Stenalderens rituelle, religiøse forståelse og praksis.

Det er ikke tilfældigt, at stenene spillede så stor en rolle, da de med deres uforgængelighed, vægt og vælde rækker ud over enkelte menneskers og generationers tid.

Hvis man på Djursland fra Auning kører ad den naturskønne vej mod Fjellerup, kommer man lidt før landsbyen Tustrup gennem en lille skov, hvor et skilt leder til »Stendysserne«. Fra den lille parkeringsplads fører en sti gennem skoven, og pludselig befinder man sig i udkanten på en lav skrænt med en enestående udsigt over den smukke Hevring ådal (Fig. 39). Stien fører videre over ådalen, hvor åen slynger sig omgivet af en mangesidig og spændende planteverden frem gennem landskabet til en stor og særpræget bondestenalderkultplads (Fig. 40).

Stendysser

Midt i området ses tomten af et såkaldt kulthus. Rekonstruktionen ved Forhistorisk Museum Moesgård viser, hvordan man forestiller sig, at det må have set ud (Fig. 41). Rundt om tomten ved Tustrup

Fig. 39. Den smukke sti over Hevring ådal. Djursland.

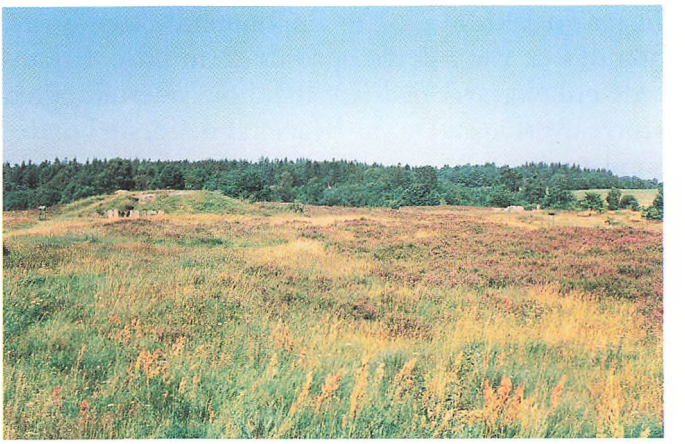

Fig. 40. Udsigt over den store bondestenalder-kultplads ved Tustrup. Djursland.

Fig. 41. Kulturhustomten fra Tustrup i rekonstruktion ved Forhistorisk Museum. Moesgård.

Fig. 42. Lille stendysse af store kampesten. Tustrup.

ligger en jættestue og to imponerende stendysser. Stendysser var i deres oprindelse mindre, firkantede enkeltgrave med fire lige høje sidesten og en større overligger. De var bygget af de første bønder som storslåede varige minder over enkeltpersoner, der således fik en slags irrationel livsforlængelse.

Den lille stendysse fremtræder åben, fordi alt, bortset fra de urokkelige kampesten, er forsvundet i århundredernes løb (Fig. 42). Den store stendysse har derimod sin oprindelige skikkelse.

Meget store markante kampesten er forbundet med såkaldte tørvægge. Vægge af stenflækker eller flade sten, der omhyggeligt er stablet således, at de nøje udfylder mellemrummene mellem de store kampesten (Fig. 43). Den fremtræder så velordnet, at den formodentlig er restaureret i nyere tid.

Ud over det danske land ligger alle disse af størrelse, form og omgivelser så forskellige stendysser. Som digteren Johs. V. Jensen skriver:

»Alvorlig taler ved alfarvej
med grønsvær tækket de gamles grave.«

Fig. 43. Stendysse. Store kampesten og »tørmure«. Tustrup.

Tager man til den anden ende af landet, Lolland, finder man i »Safariparken« ved Knuthenborg en af de klareste og smukkeste stendysser (Fig. 44). I det flade lollandske landskab under den store lidt dramatiske himmel med farvenuancerede skyer ligger stendyssen. På sin lave grønne højrunding ses den – i den rette vinkel – som en lys silhuet mod sundets dybblå vande og horisontens kystlinie med den frodigt grønne skovbræmme. Mere dansk kan det næppe blive, hvis ikke det er for »Safariparken«s fremmedartede dyregruppe, der sender tanken ud i verden.

Den smukke stendysse i sig selv peger tilbage mod vor egen fortid.

Da man omkring 1910 valgte at smykke pengesedler med oldtidsmotiver var det nærliggende at afbilde stendyssen ved Knuthenborg på en af de nye sedler. Det blev femkrone-seddelen, som ikke repræsenterer større værdi, end alle fik den i hænde jævnligt (Fig. 45). Pengesedlerne er siden ombyttet med mønter, men fortidens hilsen, stendyssen på Knuthenborg, kan stadig med betagelse ses og opleves.

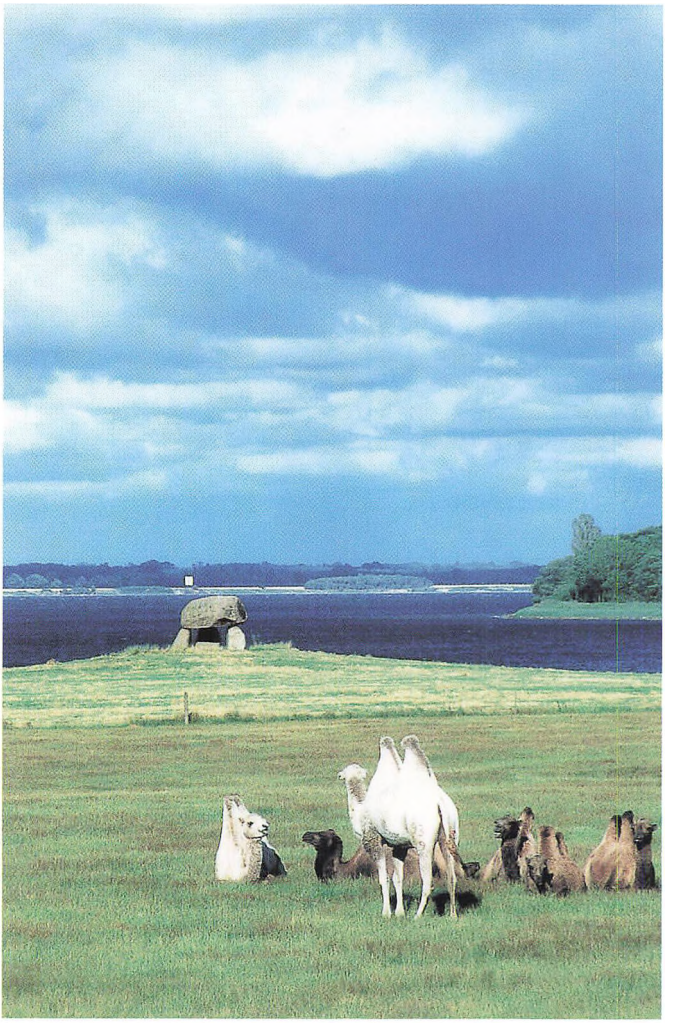

Fig. 44. Stendysse. »Safari-parken« ved Knuthenborg gods på Lolland. (Fotodanmark, Maribo).

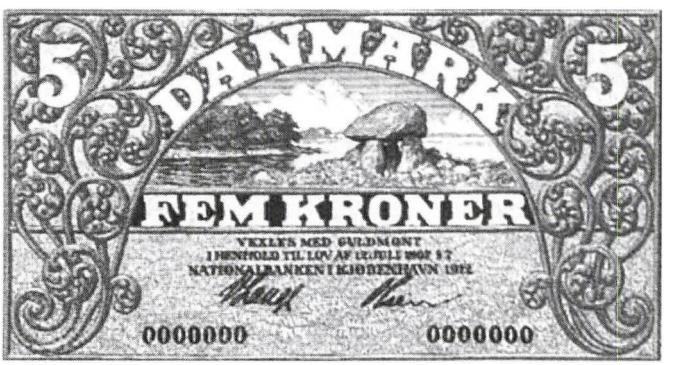

Fig. 45. Femkroneseddel med stendyssemotiv. 1912.

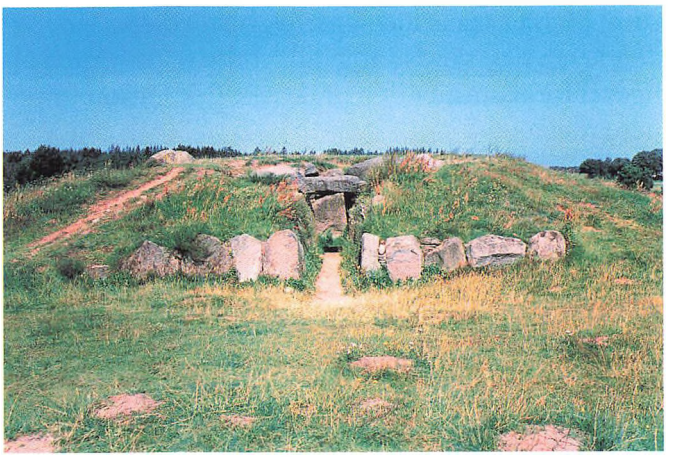

Fig. 46. Kultpladsens smukke jættestue set udefra. Tustrup.

Jættestuen

Foruden stendysser og tomten af et kulthus ses i Tustrup på Djursland en meget smuk jættestue (Fig. 46). Udefra set er den imponerende med sit 3×10 meter store gravkammer, overvældende set indefra (Fig. 47). Man spørger sig selv, hvordan det har været muligt med datidens begrænsede hjælpemidler at bringe disse enorme kampesten op til pladsen, rejse dem til stabil stilling og bakse de gigantiske granit-overliggere på plads som loft og tag over det store

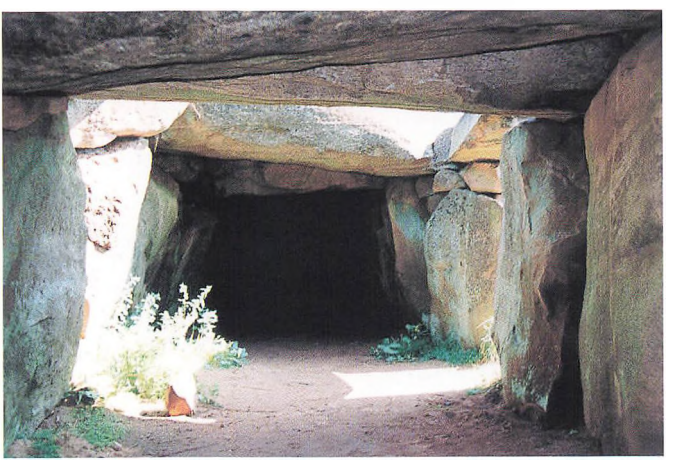

Fig. 47. Kultpladsens store jættestue set indefra. Tustrup.

rum. Man er fra arkæologer og historikeres side vidende om den sandsynligt anvendte teknik, men alligevel forekommer den praktiske præstation imponerende.

Man fyldes i dette rum, i dette århundreder gamle gravkammer, af stor undren og beundring for stenaldermenneskets religiøse, åndelige styrke, som ikke alene »nødvendiggjorde«, men også skabte fysisk udvej for et så storslået gravhus. Stenene fik ved den anvendelse en ny dimension, en irrationalitet, som siden omend på ret forskellig vis har været knyttet til dem.

Stenene fortæller

Under de skiftende tiders stenrydning blev de største, mest særprægede og uflyttelige sten ladt tilbage. Stenenes størrelse og særprægede karakter appellerede meget til folkefantasien og gav anledning til farverige myte- og sagndannelser, som afspejlede forestillinger og folkesind. Dette er f.eks. belyst af folkemindesamlerne August F. Schmidt, Hans Ellekilde og senest af den fremragende fotograf Poul Pedersen i bogen »Sagnsten«.

Efter folkesagnenes skildringer har stenene været redskaber eller led i »kræfternes« ujordiske spil, sådan som Poul Pedersen kort omtaler det i sit forord:

»De fleste sagnsten er kastede, som regel efter kirker eller klokketårne, enten af trolde eller jætter, eller af konkurrerende bygmestre, engang imellem kastet indbyrdes mellem troldene. I mange tilfælde kan man stadig se troldenes fingermærker, som gerne er skåltegn eller kilehuller fra ikke gennemførte kløvninger, men det kan nok ikke afvises, at der i enkelte tilfælde er tale om andre kultiske tegn end skåltegn.

En del af stenene er kastet i slynge, og da som regel af kvinder, der benyttede en noget anden kasteteknik, idet de lægger deres hårbånd, livbånd eller strømpebånd om stenene. De sætter naturligvis også nemt mærker. Tit er det bare en revne eller åre i stenene, og hvis det er en rød åre, så er det nærliggende, at stenen er kastet i et rødt silkebånd.«

Nytidens behov for vejfyld og byggemateriale har fjernet eller tilintetgjort mange af stenene, men man kan stadig se og hente spændende oplevelser i forbindelse med de tilbageblevne sagnsten.

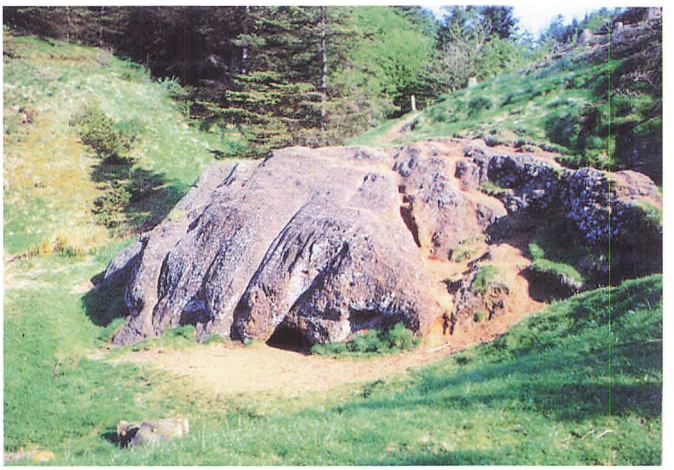

Fig. 48. Rødsten på Fur.

Sagnsten

Den meget historisk interesserede og engagerede forfatter Thorkild Gravlund udarbejdede i sin tid et stort trebindsværk »Herredsbogen«, hvor han gengiver og fortæller tusinder af gamle folkesagn, sådan som de var knyttet til landets forskellige egne. Han gengiver dem i sit værk i mundtlig form, sådan som han har fået dem fortalt. Mange af disse fortællinger har relation til det, man kalder sagnsten. Enkelte eksempler skal her anføres til belysning af denne spændende side af »stenenes univers«.

Selv om de her gengivne sagn alle har tilknytning til sten, er de ret forskellige i fortællingen. En af de mest kendte og besøgte sagnsten er Rødsten på Limfjordsøen Fur (Fig. 48), hvor sagnet beretter om de såkaldte underjordiske:

»Øen Fur der hører til Harre Herred var ret Bjærgfolkenes Land. De boede under Rødsten nord paa Øen. Derinde klinger Kistelaag. Julenat soles Skattene. Jordemoderen der kaldtes ind i Højen for at hjælpe en Kvinde i Barnsnød blev bjærgtagen, hun kaldes atter hjem ved at hendes Mand ser hende og nævner hendes Navn, men hun bliver aldrig mere glad, hun hører hjemme blandt Vætterne.« (Gravlund).

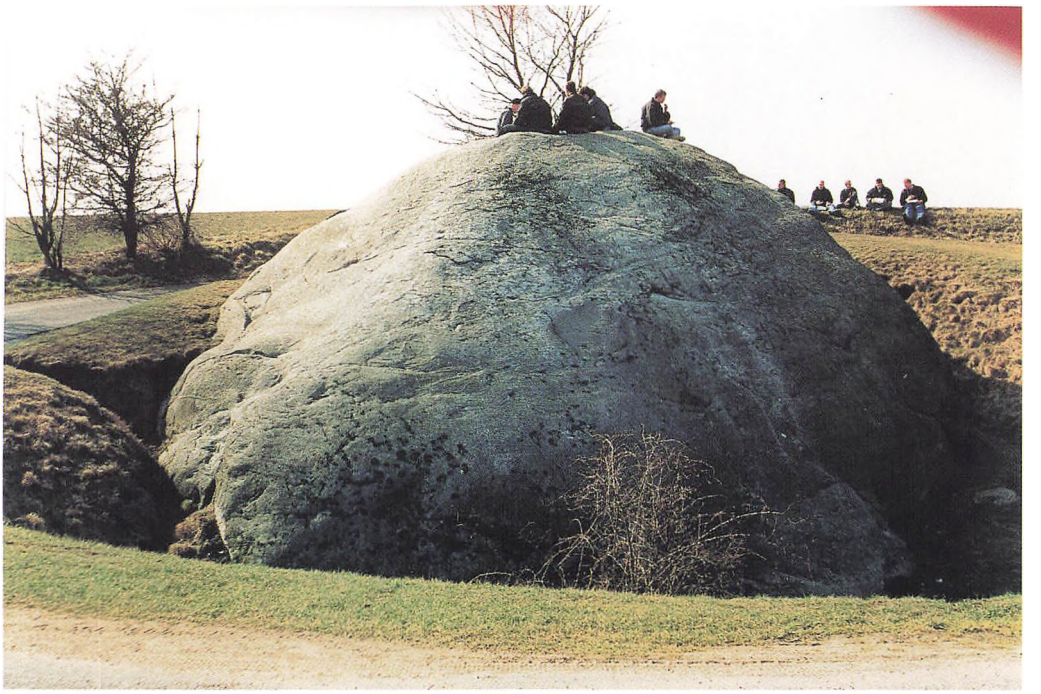

Fig. 49. Damestenen, landets største sagnsten ved Hesselager på Fyn.

Stenkastning

De irrationelle kræfter er et tilbagevendende træk i stensagnene, således også i sagnet om Marsk Stigs gård Bjørnholm i Himmerland. Herredsbogen siger:

»Tre kæmpekastede Sten ligger her ved Bjørnholm, Lundgaard, og Overlade. Alle har de det saadan, at de flytter sig et Hanefjed mod Gaardene hver Julenat – til Gaardene falder.« (Gravlund).

Temaet med kastede stens vandring og trussel mod gårde findes mange steder og er udtryk for en folketros frygt for de stærke ukendte kræfter, man føler sig underlagt. Således er Fyn og omliggende øer fyldt med sagn om trolde og kæmper, der kaster sten mod dem truende kirker. Det gælder f.eks. den enorme Damesten ved Hesselager på Fyn. Højde

Fig. 50. Kæmpernes høje på Vejrum kirkegård ved Viborg.

6,7 m, bredde 9,4 m, længde 9,4 m, vægt ca. 1000 tons (Fig. 49).

»En heks ovre på Langeland var blevet vred på Hesselager kirke, og af den grund kastede hun stenen for at knuse den. Desværre faldt den ned et stykke derfra, og derover blev hun så vred, at hun en nat hvert år kom og satte sig på stenen, og alle levende væsener, hun så derfra, forvandlede hun til sten. Ingen turde gå derud om natten, da de ikke vidste, hvad nat hun var der.« (Gravlund).

Spændingen mellem kæmper, trolde og kirker, mellem hedenskab og kristendom har været grundlæggende til stede i datiden. Et specielt udtryk findes i forbindelse med to bronzealderhøje ved Vejrum kirke nær Viborg (Fig. 50).

»To Kæmper byggede Vejrum Kirke, de hviler i Høje paa Kirkegaarden. Imod Vejrum Kirke kastede Kæmpen fra Medelsom Ting – Kneberhede – Stenen, der suste over de Korreborg Piger, faldt i Ravnkilde ved Bro Mølle, mens Pigerne tabte deres Lærred som de toede i Bækken.«

(Gravlund).

Fig. 51 og 52. Tekstsiden og Kongesiden. Mindesten for kongebesøg på Viskum hovedgård. Viskum Vesterskov.

Det interessante er her, at der dukker mennesker op i sagnet: de skræmte piger, der var ved at vaske tøj i bækken. Men der findes andre eksempler på, at trolde og kæmper tillægges menneskelige egenskaber.

Kæmpernes »kastesten« blev senere delt, da man 1826 ville rejse en sten til minde om kong Frederik den Sjettes besøg på Viskum Hovedgård. Stenenes ene part blev med tekst og medaljon skabt og formet af den lokale snedkerhåndværker Søren Vistoft, en speciel mand, der fra naturens hånd var udstyret med helt særlige »anlæg for kunstfærdighed«. På stenens tekstside står (Fig. 51):

»DU STAAE HER STEEN NAAR VI OG HVER FORÆLDES, DER KJENTE, ELSKTE DEN FOR HVEM DU HER ER SAT. DU STAAE HER DA, OM SIDSTE TRÆ END FÆLDES OG LUNDEN SYNKER HEN I EVIG GLEMSELS NAT.
SAT AF JUSTITSRAAD M. JUUL OG FRUE FØD BIERREGAARD DEN 12. JULI 1827.«

På stenens kongeside står (Fig. 52):

»SAMME HØJE NÆRVÆR VAR HER I LUNDEN DEN 17. JUNI 1820. FØR DENNE STEN VED TIDENS MAGT I STØV HENFALDER. EJ GLEMMER DANEMARK FREDERIK FREDEGODS ALDER. SKAL END HANS BILLED HER AF MARMORET FORSVINDE, AF DANSKE HJERTER DET UDSLETTES INGENSINDE.«

Dette udsagn har hidtil vist sin rigtighed, sådan som det har været tilfældet med mange, mange andre lignende stens budskaber.

Ormestenen

I Solbjerg ved Århus står en ejendommelig sten: Ormestenen. Den har ikke fået sit navn efter det skællede uhyre, som en stenhugger fra Odder har forsynet den med, men efter en dyb, tværgående fure, som ifølge sagnet blev trukket af en uhyggelig orm eller slange (Fig. 53).

De yderste marker blev i sin tid benyttet af bønderne til at drive husdyrene ud på. Men undertiden kunne bønderne komme i klammeri med nabobyens bønder, derfor var det bedst, at man i fællesskab fik sat skel. Men de mænd, der således i 1526 skulle sætte skel, var kommet i tvivl om et markskels rette placering. De grundede meget over problemet. Men mens de sad der, fortæller sagnet, at der pludseligt kom en stor orm op af jorden lige ved stenen:

Fig. 53. Orme- og Genforeningesstenen i Solbjerg ved Århus.

»Hovedet var som et fuldkomment Kattehoved, trindagtigt med smaa Ører. Den anden del af Kroppen skød sig frem i Bugter, som den kunne have haft nogle smaa korte Ben eller Takker under Bugen. Længden kunne synes at være omkring ved fem Alen. Halen var noget lodden og saa ud til at have en liden Dusk i Enden. I farve var den Brun, under bugen var den blakket og noget lysere end ellers paa Kroppen.«

Ormen krøb over stenen og skurede en armtyk fure i det hårde materiale. Så forsvandt den i jorden igen, men furen var tilbage. Mændene tog det som et bevis på, at her var det rette skel. Stenen blev således stående på diget, hvor den havde stået siden Istiden.

Efter Sønderjyllands genforening med Danmark 1920 udvalgte man Ormestenen som genforeningssten og flyttede den til Solbjerg by. Stenens tekst er skrevet af forfatteren Jørgen Snitker og siger:

»Nordslesvig frelstes af voldsdømmets gru.
Sydslesvigs Danske kæmpe endnu.«

Denne mærkværdige og spændende sten hører til vidt forskellige tidsperioder og sammenhænge. Den havde sin oprindelse i Istiden. Med inskriptionstypernes runeagtige form har man ønsket at minde om Vikingetiden. Fortællingerne om den fører ind i sagnstenenes æra. Det historiske kommer til udtryk omkring Genforeningen, og endelig nutiden i form af den seneste udsmykning. Over så langt et tidsrum har ormestenen været nærværende, kendt og beskrevet.

I Fruering-Vitved sogne var der i 1700-tallet en præst ved navn Hans Lønborg. Han var meget interesseret i egnens historie og opsnusede mange gamle beretninger bl.a. sagnet om Ormestenen, som han gengav både i prosa og på vers:

»Ved Fastrup Mark ligger en Steen,
De Orme-Stenen nævne:
Jeg svær mig ikke end om meen,
Der holdtes Ting og Stevne.
Af Sandmænd, som var kaldet did.
Ret Marke-Skiel at sætte.
De ginge der, saa hist saa hid,
De ikke fandt det rette:
Da faldt de ned paa deris Knæe,
Og bad til Gud hand ville
Eet Sandheeds-Tegen lade skee,
Som Tretten kunde skille.
En Orm af Jorden kom da op,
Dend saae de der at skride

Tvers over Stenens gandske Krop,
Ned ved dend anden Side.
Da blev enhver saa meget froe,
Og sluttet Skiel at være
Hvor Fastrup Mark, aldt paa min Troe;
Fra Onsted skillis dere.
Men, det vel værd Forundring er.
Som hver kand see til Minde;
De Huller Ormen gjorde der,
De aabne er at finde.«

Ud over det ganske land ligger alle disse herlige sten med deres sagnverden og historiske perspektiver.

Mindets røst

Uanset hvor spændende sagnstenene måtte være, rummer de i sig selv ingen billed- eller tekstmæssige budskaber. De har alene været inspiration og udgangspunkt for sagnfortællingerne. De har været trykknapper til folkesagnenes forunderlige verden. Men der findes dog en sagnsten med indristet budskab eller fortælling, nemlig Hørdumstenen, der i 1954 blev fundet ved Hørdum kirke i Thy. Stenen og det udhuggede billede anskueliggør et gudesagn. Billedet fortæller, hvordan Thor og jætten Hymer roede ud på dybt vand for at fange og uskadeliggøre den frygtelige Midgårdsorm, som liggende i havet omspændte jorden og udgjorde en forfærdelig trussel mod alt og alle (Fig. 54).

Billedet viser det dramatiske højdepunkt, hvor Thor har fået Midgårdsormen på krogen. Thor forsøger nu med vældig kraft at trække ormen op i båden. Trækket er så voldsomt, at han stemmer benene gennem bådens bund, idet det rædselsvækkende ormehoved dukker op ved rælingen. Jætten Hymer bliver skrækslagen ved synet og er klar til at hugge fiskelinen over, så ormen atter kan synke tilbage i havet og derved til stadighed udgøre en trussel mod guder og mennesker.

Hørdumstenen kan siges at være en mellemting mellem budskabsløse sagnsten og de senere mindesten,som altid er bærere af konkrete billed-og tekstbudskaber.

Runesten

Mennesker har altid haft lyst til og behov for at viderebringe oplysninger om personer, begivenheder og bedrifter til eftertiden. Det er således forståeligt,

Fig. 54. Hørdumstenen. Hørdum kirke i Thy.

at datidens mennesker valgte datidens mest uforgængelige materiale, stenen, som budbringer. Tiden har dokumenteret rigtigheden heraf, for runestenenes budskaber har overlevet og er vandret gennem århundreder frem til i dag. Vi kan i virkeligheden modtage direkte budskaber fra mennesker, der levede mange generationer før os.

Affødt af stenenes hårdhed er teksterne affattet i korte, knappe og markante vendinger. Talrige er disse fortidens vidnesbyrd, som stadig findes tilgængelige ud over det ganske land. Den kendte arkæolog P. V. Glob opregner alene i sin bog »Danske oldtidsminder« omkring 80 forskellige runesten, som kan ses uden for samlinger og museer. Mulighederne for at se og fornemme runestenene og

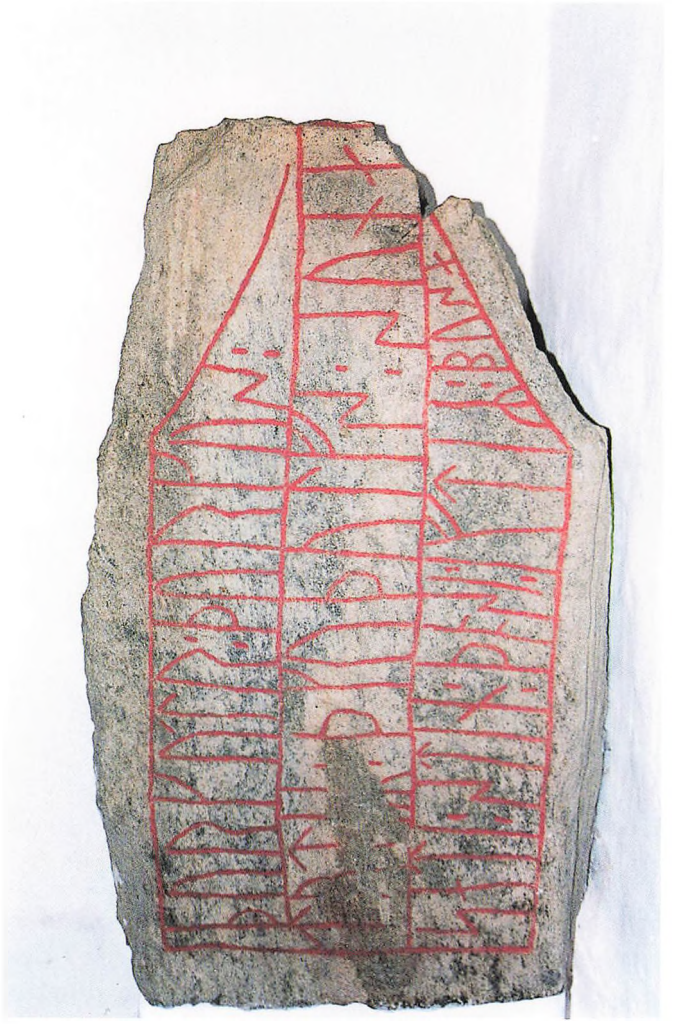

Fig. 55. Asmildstenen. Våbenhuset ved Asmild kirke ved Viborg.

møde fortidens tale er mange, men her skal kun omtales nogle få karakteristiske sten.

Asmildstenen (Fig. 55) kom for en dag ved Asmild klosterkirkes restaurering og ombygning 1950. Stenen var indmuret tæt ved indgangsdøren i kirkens nordvæg og blev efter frigørelsen anbragt i våbenhuset. Den gengivne runetekst i oversættelse viser en vemodig-stolt hyldest til en betydende ægtefælle:

ᚦᚢᚱᚴᚢᛏᚱ : ᚦᚢᚱᚴᚢᛋ : ⇑→
ᛏᚢᛏᛁᚱ : ᚦᚴᚢᚦᚢᛚᚠᛋ : ᛋᚢᚾᛅᚱ (:) ⇑
ᛋᛅᛏᛁ : ᛋᛏᛁᚾ : ᚦᛅᛋᛁ : ᛁᚠᛏᛁᚱ : ᛒᚢᛋᛅ ⇑

þurkutr : þurkus :
tutiR : þkuþulfs : sunaR (:)
sati : stin : þąsi : iftiR : busa

ᚢᛁᚱ ᛋᛁᚾ : ᛏᛁᚦᛁᛏᛅ : ᛗᛅᚾ : ᛘᚢᚨᚱ : ᚼ- ⇑→
: ᛏᚢᛏᚢᚱ : ⇑

uir sin : tiþita : mąn : muaR : h-...
: tutur :

»Thorgund, datter af Thorgot, søn af Thjodulv, satte denne sten efter Bose sin ægtefælle, tidenders mand muaR:h..datter« (Fig. 56).

Fig. 56. Asmildstenens runeinskription omskrevet.

Her er tale om en sten, rejst af en slægtsbevidst og stolt kvinde, som ikke alene nævner faderens, men også farfaderens navn. Ordet »tidenders mand« kan fortolkes, men der er ingen tvivl om, at ægtemanden Bose var en betydende mand. Det fremhæves ydermere af, at Thorgund formodentlig var af den på egnen så kendte Thorguna slægt, som senere fostrede to biskopper til Viborg bispesæde. Men det, som især fængsler os i nutiden, er det vemodigt stolte tonefald, som menneskeliggør sten og budskab.

Som tidligere nævnt færdedes oldtidens mennesker ikke alene på havene, men også ad udbyggede vejnet over sumpede områder og vandrige stride farlige vandløb. Brobygning var derfor uhyre vigtig og med datidens sparsomme hjælpemidler en bedrift. Det er derfor ikke så mærkeligt, at en del broer stadig efter århundreder bærer de gamle brobyggeres navne. Et konkret eksempel er Sasserbroen over Tuel å lidt syd for Hvideslægtens hovedsæde i Fjenneslev. Ved Asser Rigs tvillingtårnede kirke står en runesten (Fig. 57). Forklaringen på runestenen og dens tekst findes bl.a. i Gravlunds Herredsbog:

»Sigersted og Alsted satte ikke Kampskel mellem sig. Runestenene mælder om Brobygning og Færdselsvej i Hvideættens Bygd. 'Sasser rejste Sten og gjorde Bro' siger Fjenneslevstenen. Det er Sasserbroen mellem Alsted, Slaglille og Fjenneslev Sogne.«

Fig. 57. Sasserstenen. Ved Fjenneslev kirke.

Broen var efter datidens målestok i sig selv et storværk, men måske skyldes mindestenshæderen lige så meget, at brobyggeren havde haft mod til at trodse de mystiske og farlige kræfter, åen var tillagt. Å-kræfter, som også omtales andre steder.

Tæt ved Skjern kirke, hvor den gamle vej fra Viborg til Randers krydser Nørre å, har man fundet en bemærkelsesværdig runesten (Fig. 58) som ud over runeinskriptionen rummer et frygtindgydende magisk maskebillede med følgende inskription:

Fig. 58. Runemaskesten ved Skjern kirke.

»EN SEJD-KARL
[SKAL] DEN MAND
[VÆRE] SOM BRYDER
DISSE KUMBLER.«

Det er nærliggende at tolke ansigtet som et skræmmebillede mod skadning af mindet og for overgangen over det farlige åløb – en maning af farlige kræfter, sådan som det også findes skildret andre steder.

Hvor den gamle landevej fra Randers til Ebeltoft ved Sjællebro krydser den vandrige og farlige Alling å, står en lignende, men tekstløs maskesten (Fig. 59). Det er nok ikke tilfældigt, at den sten i sin tid

Fig. 59. Sjellebrostenen står, hvor Randers-Ebeltoftvejen skærer Øster Alling å. Indfaldsvejen til Djursland.

blev hugget med maske og manende rejst ved dette farlige overfartssted, som gennem århundreder har været indfaldsport til Djursland. Måske har stenens maske givet næring til overleveringen af de grumme sagn om åmanden. »Tiden er kommet – men manden er ikke kommet«. Sådan lød efter sagnet åmandens røst, og når den blev hørt, vidste man besked. Åen – Alling å krævede sit årlige menneskeoffer. Da gjaldt det om at tage sig i vare ved Sjællebro. Men det skete, at åmanden tog sig god tid, så der gik flere år uden ulykker. Således engang seks år i træk, men det syvende kørte en vogn med syv festmennesker galt på broen og alle styrtede i åen og druknede. Åmanden havde fået, hvad der tilkom ham.

Her på brinken ved Alling å står maskestenen og taler sit tavse sprog om skjulte kræfters magt over

Fig. 60. Runesten over høvdingen Alle. Glavendrup på Fyn.

menneskesind og omverden. De gamle veje er forsvundet, broer er borte og mennesker døde. Tilbage står alene kæmpestenen med sit skræmmende og manende ansigtsbillede og minder om skjulte dimensioner.

Runestenenes store periode omkring religionsskiftet var ud over den almindelige personhæder præget af religiøse antydninger i den sædvanlige knappe stil. Glavendrup-stenen fra Nordvestfyn (Fig. 60) er et kendt, magtfuldt og karakteristisk eksempel på dette. Danmarks længste runetekst siger:

»Ragnhild satte denne sten efter Alle den blege, viernes gode, hirdens højværdige thegn. Alles sønner gjorde disse

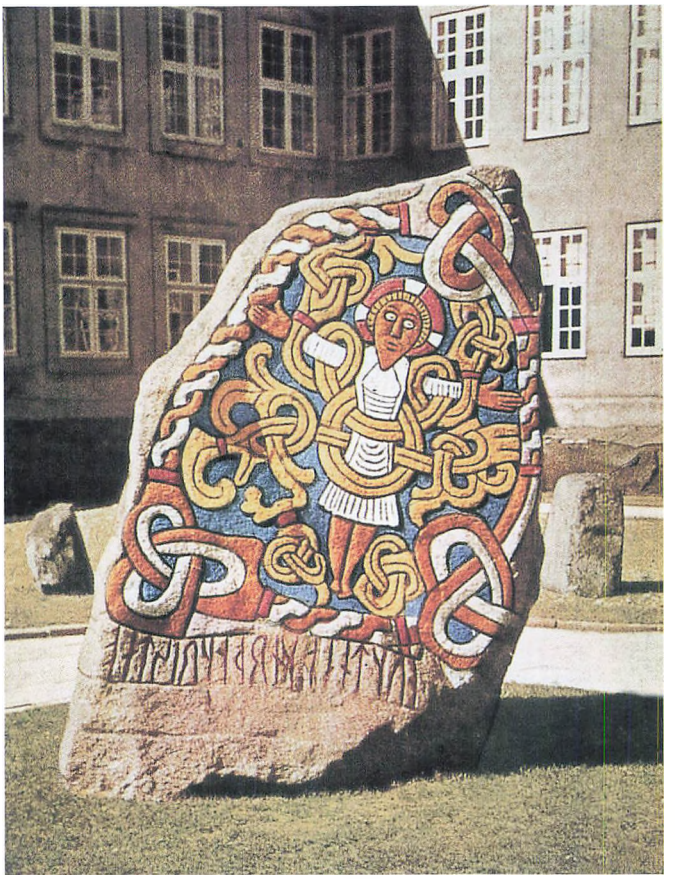

Fig. 61. Den kristne forside af Jellingstenen.

kumler efter deres fader og hans kone efter sin mand, men Sote ristede disse runer efter sin herre. Thor vie disse runer. Til en »ræte« vorde den, som »ailti« denne sten eller slæber den bort til minde over en anden.«

Det interessante i udsagnet er, at Alle ud over at være betydningsfuld i hirden/hæren også er »viernes gode«. Det vil sige præst i den hedenske helligdom, viet. Alle var således i dobbelt forstand betydningsfuld og mindeværdig. Det var derfor naturligt, at den almindeligt forekommende opfordring til eftertiden om at bevare mindet i dette tilfælde var særlig markant. Og det er forståeligt, for her er tale om en meget anseelig og smuk sten, ristet af en dyg-

Fig. 62. Den hedenske bagside af Jellingstenen.

tig oven i købet navngiven runemester. Sten og tekst lader ane, at både Alle og Ragnhild har kendt til den spænding mellem den hedenske gudetro og den kommende kristentro, som førte til kristendommens indførelse i Danmark.

Den religiøse spænding og dens udfald fik sit mest eklatante udtryk i tidens store og magtfulde Jellingsten med dens modstilling af hedenske og kristne symboler, konge-/dronningehyldest og religiøse budskab (Fig. 61).

»Harald Konge bød gøre disse mindesmærker efter Gorm sin far og Thyra sin mor, den Harald, der vandt sig hele Danmark og Norge og gjorde Danerne kristne.«

I denne sammenhæng er den pragtfulde stens ornamentik af særlig interesse og betydning. På forsiden står – ikke hænger – Kristus som en sejrende vikingehøvding. Ikke som en lidelsesreligion, men som en sejrende magt kom kristendommen til Norden.

Kristusfiguren står på forsiden flettet ind i skønne hedenske båndslyngninger, som man kendte fra Vikingetidens ornamentik. Bagom har han lagt sig hedenskaben og dens hellige tegn, konkret som et vidunderligt dyreornament og et gribedyr på bagsiden (Fig. 62). Rent bortset fra stenens vælde og kunstneriske magtfuldhed, afspejler det måske en menneskelig forståelse eller erkendelse: Det fortrængte helliges dæmoni, som man ved at anbringe fordum hellige tegn bag på stenen søger at mane og underlægge den sejrende Kristus.

Det vil sige, at noget som for mennesker har været helligt, bliver farligt, dæmonisk, hvis det fortrænges. En generel erkendelse, som gjaldt dengang og stadig gælder.

Således står da denne magtfulde og kunstnerisk storslåede sten fra religionsskiftets tid og taler ind i vor tid og situation om »det fortrængtes dæmoni«, som på næsten alle tilværelsens områder gør sig mere gældende end nogensinde før.

Mindesten

Runestenenes tradition for at hædre personer, bedrifter og begivenheder videreføres i meget stort omfang, fra runestenene toner ud og frem til nutiden.

Tusinder og atter tusinder af mindesten findes ud over kongeriget i naturen, i landsbyer og byer, på torve og pladser. Overalt hvor man færdes, kan man møde disse meget forskellige sten med deres udsagn, tilgængelige for alle med interesse for og sind dertil. En blot nogenlunde dækkende beskrivelse og omtale er på forhånd udelukket. Men lad os gennem en lille historisk lystvandring få et indtryk af, hvad stenene repræsenterer. Alene det vil vise, hvilken utrolig mangfoldighed af betydende personer, bedrifter og begivenheder, vi finder markeret på mindesten.

Vandringen kan naturligt begynde i Viborg ved runestenen i Asmild kirkes våbenhus (se Fig. 55). Kirken var i sin tid nordfløj i Asmild kloster, hvor den navnkundige bisp Gunner efter sigende sad og affattede Jydske Lov. Få hundrede meter derfra på det jyske tingsted blev konger hyldet og love kundgjort og fortolket gennem mange generationer (Fig. 63).

Historiske sten

Viborg – Vibjerg – byen med det hellige hedenske Vi på bjerget. Med alle sine minder er Viborg et af landets mest historiske steder.

Siddende på en sten i »Hans Tausens Minde«, tomten efter Gråbrødreklosteret, hvor Hans Tausen holdt sine berømte reformationsprædikener, kan

Fig. 63. Billedhuggeren Erik Heide: Bisp Gunner. Rejst i Viborg ved stiftelse af Bisp Gunners Gilde. Maj-juli år 2000.

man opleve en fortættet historisk tone eller stemning. Bag sig mod vest har man de store smukke middelalderhuse i Sct. Mogensgade. Foran ligger Vestre Landsrets imponerende bygninger, hvor dansk retsforståelse stadig håndhæves.

Foran det gamle rådhus står stærk og manende mindestenen for Valdemar Sejrs Jydske Lov af 1214 (Fig. 64). En fortidens lov så gennemtænkt og velforstået, at dele derfra var gældende helt frem til 1900. Stenen minder os om en nordisk retsopfat-

Fig. 64. Mindesten for Jydske Lov. Det gamle rådhus i Viborg.

telse, som det i en globaliseringstid er værd at fastholde og videreudvikle. Et ønske som yderligere får næring ved synet af Alex Poulsens enkle og smukke skulptur til minde om fortidens kongehyldninger på stedet (Fig. 65).

I sydøstlig retning ligger den gamle fornemme bispegård, som gennem århundreder har givet rum for store mænd og betydelige kirkelige tanker og således spillet en rolle i dansk kirkeliv. På plænen ved

Fig. 65. Alex Poulsen: Kongehyldnings-skulptur. Hans Tausens have. Viborg.

domkirkens apsisrunding står i en grøn beplantning Stænderstenen (Fig. 66-67) og gør opmærksom på, at folket altid om end med vekslende styrke og virkning har medvirket i landets styrelse. Allerede 1468 indkaldtes her i landet den første stænderforsamling med repræsentanter fra gejstlighed, adel, borgere og bønder. Siden da har stænderforsamlinger med vekslende betydning helt frem til Grundlovens vedtagelse 1849 spillet med på politik og styrelse af landet.

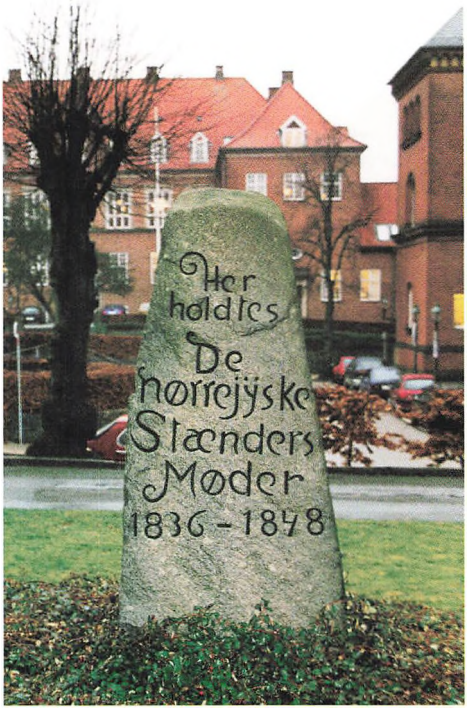

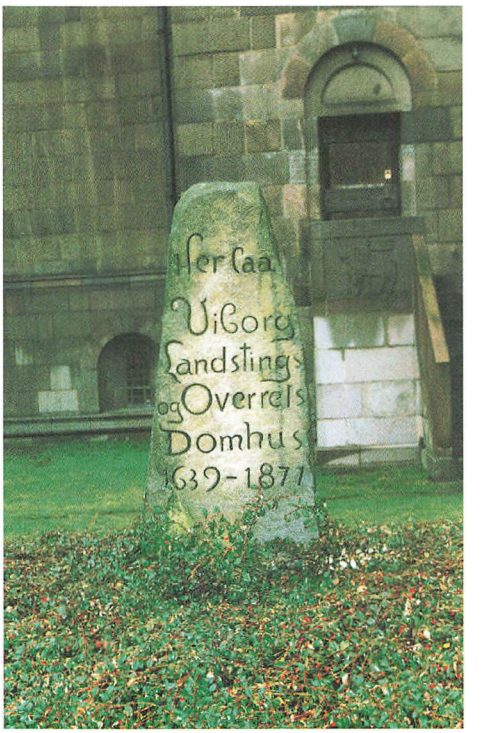

Fig. 66. Forside af Stænder- og Landstingssten ved Viborg Domkirke.

Fig. 67. Bagside af Stænder- og Landstingssten ved Viborg Domkirke.

Værd at standse op ved i en tid, hvor flere og flere beslutninger og forordninger kommer udefra og griber ind i landets og borgernes forhold. Som centrum i dette historiske område rejser domkirken sig i al sin bastante granit-værdighed. Trods bygningsforandringer og forskellige kirkens mænd har domkirken fyldt sin plads i byens og egnens tilværelse og været ramme om en del af landets kirkeliv.

Knækkerygstenen

På Lolland i landsbyen Frejlev støder man på et ejendommeligt mindesmærke bestående af et højt egetræskors omkranset af 42 mindre kampesten. Ved Middelalderens begyndelse ejede Kronen på Frejlev-egnen store uopdyrkede arealer af rige skove, moser og enge, hvor Frejlevbønderne havde det

Fig. 68. Knækkerygstenen. Frejlev. Lolland.

privilegium at måtte hente brænde og sætte svin på olden uden at betale oldengæld. Desværre forstod lensmanden på Aalholm ikke dette, men formente bønderne adgang til området. Da bønderne klagede til Kong Christian den Anden, udstedte kongen et åbent brev med bekræftelse af bøndernes ret. Men lensmanden lod fortsat sin foged anfægte og genere bønderne på forskellig vis. Herover blev de Frejlevbønder så ophidsede, at de rev fogeden ned fra hesten og knækkede hans ryg mod en sten i engen, hvorefter den fik navnet Knækkerygstenen (Fig. 68). For at ikke en enkelt skulle blive straffet, slog alle bønderne i solidaritet et slag på den døde foged med ordene »En for alle, alle for én«. Myndighederne kunne ikke sende alle landsbyens mænd i fængsel eller til militsen, hvorfor Frejlevbønderne i stedet blev pålagt at udrede en bod på 12 par hvide okser med røde ører. Det lykkedes kun at fremskaffe 11 par okser, men så fandt man på at male

Fig. 69. Skalkekorset ved Frejlev på Lolland.

ørerne røde på et par helt hvide okser. Desværre regnede det ved afleveringen og bedrageriet blev afsløret. Som straf blev bønderne dømt til at rejse et Spottekors, et skalkekors øst for byen til minde om deres skalkagtighed. Korset er senere gennem tiden fornyet fire gange. Sidste gang blev yderligere rejst

42 små kampesten med landsbyens gårdnavne (Fig. 69).

Korset står der endnu, og stenene minder eftertiden om en bondesolidaritet og et fællesskab, som senere omsatte sig i fællesdrift og andelsbevægelse, og Frejlevbønderne bærer stadig og med hæder deres smædenavn: »De Frejlev skalke med de røde ører.« Knækkerygstenen, Skalkekorset og stenene fortæller om spændingen mellem herremænd og bønder og generelt om forurettede og undertryktes oprør mod uretfærdighed og overgreb.

Stavnsbåndsstenen

Skalkekorset i Frejlev viser, at selv om bønderne i 1500-tallet havde en vis selvstændighed og handlekraft, var de dog stærkt afhængige af herremændene og myndighederne. Afhængigheden blev under enevælden voldsomt forøget for at kulminere med stavnsbåndsloven af 1733. Baggrunden var tidens landbrugskrise, og stavnsbåndsbestemmelsen skulle sikre herremændene arbejdskraft og statsmilitsen tilstrækkeligt mandskab.

Bondestandens umyndiggørelse og undertrykkelse tiltog stærkt frem til 1788, hvor de europæiske oplysningstanker og humane synspunkter begyndte at gøre sig gældende også her i landet. Resultatet heraf blev Stavnsbåndets ophævelse 1788, hvorefter den fattige og meget undertrykte bondestand gradvist kunne tilbagevinde sin selvstændighed og handlekraft.

Der er senere rejst talrige mindesten for denne skelsættende begivenhed. Store og små mindesten er blevet hentet ud af markerne. Forskellige af form og tekst findes de nu i mange landsbyer. I 1988 fejrede man tohundredåret for Stavnsbåndets ophævelse med store møder og fester, egnsspil og rejsning af mindesten. En af de smukkeste og mest imponerende er den enorme kampesten, som Hadsten og

Fig. 70. Stavnsbåndssten ved Kollerup Mølle Kro. Hadsten.

Omegns Landboforening rejste ved Kollerup Mølle Kro, lidt øst for Hadsten (Fig. 70). Ved afsløringen gav landboforeningens formand Kaj Koch Jensen en smuk beskrivelse af den betydning, Stavnsbåndets ophævelse har haft for danske bønder/dansk landbrug, for samfundets videre udvikling og fremtidsmuligheder. Han sagde blandt andet:

»Landboreformerne udstak rammerne for det danske samfund i 1800- og 1900-tallet. Det var med disse indgreb, det moderne Danmark tog sin begyndelse. Reformerne brød med det gamle samfund og åbnede for den udvikling, der blev over de folkelige bevægelser og omlægningen af dansk landbrug i slutningen af 1800-tallet, som vi nu kan se spor af i det Danmark, vi alle kender.

Først med Danmarks forandring til et industrisamfund efter Anden Verdenskrig er der sket brud på den udvikling, der blev indledt for 200 år siden. Men jeg synes, at det er

vigtigt at erindre, at den trang til frigørelse og personlig frihed, der først fandt udtryk ved loven fra 1788 om Stavnsbåndets ophævelse, siden har været en levende kraft i vort samfundsliv. Det er mit håb, at der i 1988, 200 år efter Stavnsbåndets ophævelse også findes folk af format med mod og fremsyn, der vil erindre, at: Frihed giver fremskridt. Med disse ord afslører jeg denne 38 tons tunge sten som værdigt minde for Stavnsbåndets ophævelse i 1788.«

Ved indgangen til et nyt Europa og langt ud i fremtiden står denne store uflyttelige sten og minder om en væsentlig begivenhed i Danmarks historie.

Folkeligt opsving

Efter at det første lammende chok efter nederlaget i 1864 og tabet af Sønderjylland havde fortonet sig, udløstes en stærk modreaktion og en voldsom virksomhed, som omsatte sig til et folkeligt opsving uden sidestykke. Højskoler, efterskoler, friskoler og frimenigheder blev oprettet. Andelsbevægelsen voksede frem med mangeartede forgreninger. Foreninger opstod, udviklede og udfoldede sig både på faglige, nationale og åndelige områder for at forme på fremtidens samfundsudvikling.

Drivkraften i hele dette folkelige opsving var en mangfoldighed af stærke bevidstgjorte kvinder og mænd, som samtid og eftertid ønskede at mindes og hædre. I den sammenhæng fik stenen den store betydning. Talrige er de statuer, skulpturer og mindesten af mere eller mindre kunstnerisk karakter, som enkeltvis eller i mindeparker blev rejst ud over landet.

Ikke mindst de gamle »historisk-poetiske« højskolekredse rejste mindesten for periodens folkelige rejsning og for bevægelsens fremtrædende mænd (Fig. 71). Den sønderjyske landstingsmand Jefsen Christensen, en fremtrædende person under Sønderjyllands udlændighed, talte ved afsløringen

Fig. 71. Landstingsmand Jefsen Christensen taler ved afsløring af mindesten for Jacob Appel. Skibelund Krat.

af mindestenen i Skibelund Krat for højskolemanden og politikeren Jacob Appel. Appel var én af de kulturpersonligheder, eftertiden ønskede at hædre: Forstander på Askov Højskole, kulturminister, undervisningsminister og kirkeminister. Alt sammen i tiden 1906-1928. Et værdigt eksempel på mand og mindesten fra datidens store folkelige opsving (Fig. 72).

Runestenen og de folkelige mindesten havde et til fælles. Nok var der tale om personer, men i virkeligheden var det personens bedrifter, indsats og

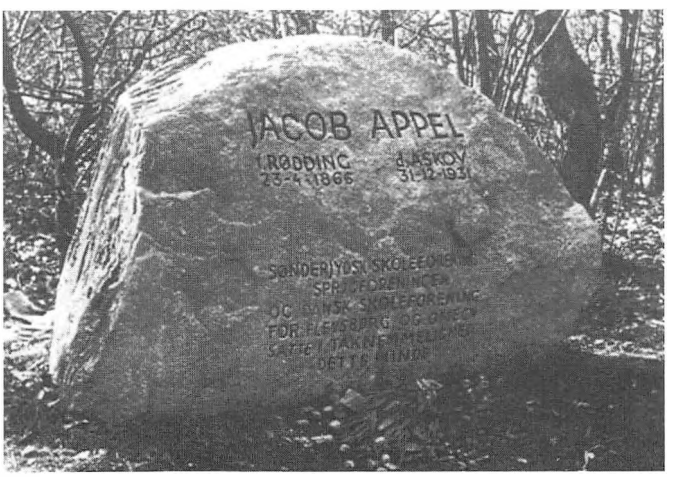

Fig. 72. Mindesten for højskolemanden og politikeren Jacob Appel. Skibelund Krat.

virksomhed, man hædrede. I begge tilfælde virkeliggjorde man EDDAENS gamle ord:

»Og det er det stora,
og det er det glupa,
at mærket det stend,
um manden han stupa.«

Tilskyndelse til denne vældige udvikling i sidste halvdel af 1800-tallet var bl.a. den kendte vending »Hvad udad tabes, skal indad vindes«. Ordene er tillagt Enrico Dalgas, der bl.a. blev en af hedeopdyrkningens og træplantningens foregangsmænd. Som medstifter af og senere direktør for Hedeselskabet fik han stor betydning for hedeopdyrkning og skovplantning.

Allerede i 1700-tallet var der fra officiel side gjort et ret storstilet forsøg med hedeopdyrkning. På Kongens, statens foranledning blev indkaldt en stor gruppe sydtyske bønder, som blev fordelt i kolonier over store hedeområder især ved Kongenshus sydvest for Viborg med det formål at ændre heden til landbrugsjord.

Indvandrerne blev i almindelig tale kaldt »kartoffeltyskere«, fordi de bragte kartoffeldyrkningen til landet. Forsøget med denne form for hedeopdyrkning lykkedes ikke rigtigt, men de tyske bønder blev i landet og integrerede sig i folk og samfund.

Efter 1864 genoptog man ud fra Dalgas' ord forsøget og fremstødet under ændrede former. Med en kæmpeindsats og et utroligt slid fra mange menneskers side blev hovedparten af den danske hede i løbet af 2-3 menneskealdre brudt op, sat under plov og drift. Tilbage er nu kun få og begrænsede hedeområder. Et af dem er den ca. 2000 tønder land store Kongenshus hede syd for Viborg (Fig. 73).

Kongenshus er i dag betegnelsen for et stort, imponerende og smukt naturområde, der rummer en spændende mindepark for hedens mange, mange

Fig. 73. Hedelandskab med vej gennem Kongenshus Mindepark.

opdyrkere. Langs et kilometerlangt vejforløb gennem en vidunderlig hededal står utallige mindesten. I de smukke lyngbrune skrænter er indfældet større og mindre mindestensgrupper med navne på de forskellige egnes hedeopdyrkere. Ligeledes indhugget i sten er der grafiske illustrationer af egnenes forskellige hedearealer før og efter opdyrkningen.

Ingen naturelsker med historisk sans bør formene sig oplevelsen ved en fodtur ad den skønne hedevej, hvor firbenene smutter ud og ind mellem græsser og lyngris, og hugorme soler sig i det varme vejstøv, alt sammen akkompagneret af hedelærken. Hedevejen slutter i en stor stenomkranset plads, hvor en noget større mindesten fra egnen omkring

Fig. 74. Mindesten over hedeopdyrkere, som er efterkommere af »kartoffeltyskere«.

Frederiks og Grønhøj især påkalder sig opmærksomhed. Navnene herfra har alle fremmed, tysk klang. Man står over for navne på »kartoffeltyskernes« efterkommere, som efter 150 år helt er integreret i folk og samfund og her hædres som andre gode danske mænd (Fig. 74). I en tid hvor bølgerne går højt omkring indvandring og integrering, er denne sten en replik i nutidsdebatten.

Fig. 75. Mindesten over mændene bag afvandingen af Skjern å-dalen. (Foto: Herbert Ploger).

Godt 100 år efter hedeopdyrkningens start og gennemførelse foranstaltedes inden for landbruget et nyt fremstød, som havde meget til fælles med hedeopdyrkningssagen. Gennem perioden 1930-70 blev meget store vådarealer afvandet og inddraget til dyrkning. Et omfattende arbejde, der ud over landet blev planlagt af fremsynede og initiativrige »almindelige« mennesker.

Det største afvandingsprojekt var udretning af og afvanding af Skjern å-dalen. Et gigantisk arbejde, som resulterede i meget store arealer til landbrugsdrift, og derved forbedredes det lokale landbrugs situation og muligheder. Ved afvandingskanalernes pumpestation nær Lønborggård rejstes i 1997 en stor afrundet, smuk kampesten fra området til hæder og minde om de mænd, der var drivkraften i dette store foretagende (Fig. 75).

Hedeopdyrkningen og afvandingsprojekterne blev fortrinsvis planlagt, gennemført og drevet af »folket«. Begge de store fremstød fik i hver sin periode meget stor betydning for landbostanden og landet. At landbrugsudviklingen så i nyeste tid er gået en helt anden vej, forklejner ikke tidligere generationers hårde kamp for gennem hedeopdyrkning og afvanding at vinde jord til fædreland og folk.

Mangesten

Langt de fleste mindesten er rejst over enkelte begivenheder, personer eller bedrifter. Grundlovens givelse 1849. Genforeningen 1920. Krig og besættelse 1940-45 og lignende. Men der findes mindesten, som omfatter flere begivenheder på én gang. Et forunderligt eksempel findes på Drejø. Øen er nok mest kendt for den frygtelige brand, der i 1942 udslettede næsten alle de smukke, stråtækte bindingsværksgårde i Drejø landsby. Senere genopbyggedes landsbyen med deltagelse af frivillige unge danskere og udlændinge, som boede på øen i arbejdslejre, mens det stod på. Men den smukke bindingsværkslandsby var for altid borte. På Drejø museum findes en model af den (Fig. 76).

Gennem længere tid havde der været tanker om at sætte et minde over de vigtigste begivenheder på øen og i det øvrige land, altså et historisk mindested. En gammel Drejøbo, Jens Hansen, Klintegården, skrev i 1949 en smuk beretning om idéer og tanker om en mindesten og hele forløbet omkring rejsningen.

Citater fra denne tænksomme Drejøbos fortællinger giver et godt billede af, hvad almindelige mennesker tænkte og følte ved nære og fjerne begivenheder. Beskrivelsen viser, at øboerne i høj grad så sig som led i større geografiske og historiske sammenhænge. Derfor drejede det sig ikke om at rejse en øafgrænset, men generel kulturmindesten. Ordet overlades hermed til Jens Hansen, Klintegården:

»Den af Morten Nielsen fremførte Idé om Rejsning af en Mindesten for Genforeningstanken, blev udført efter den bestemte Plan, og staar som et smukt Symbol paa Enighed, der var særlig Kendetegnende for vore Hedengangne Forfædres Samhørighedsforhold.

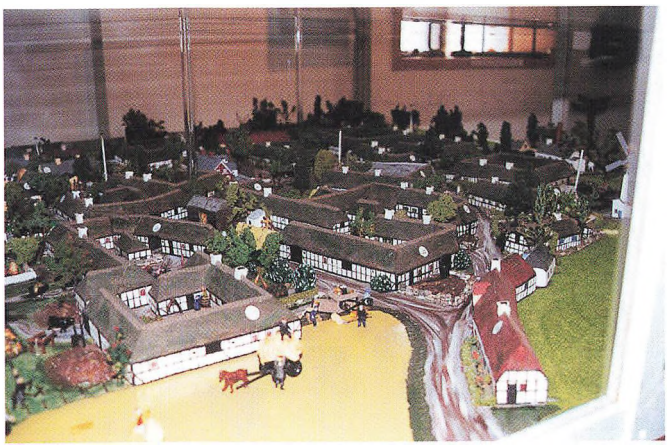

Fig. 76. Model af Drejø by, før branden 1942 udslettede næsten alle gårdene.

Det blev Bestyrelsens opgave, at finde en velegnet Sten, det kunne blive vanskeligt, men ved en Rundgang langs Kysten, fandt man den paa Fhv. Gdjr. Christoffer Pedersens Strandbrink, Vestervig, og en Dag man fandt belejligt, blev alle Foreningens Medlemmer tilsagt for ved fælles Hjælp, at løfte den store Sten paa Vogn, og som en god Hjælper havde vi Træskomand Hans Henningssen, der med sin Træløfts-Bismer forstod at løfte tunge Ting.

Derefter gik man ved første Lejlighed i Gang med Arbejdet, at anlægge Pladsen efter et af mig givet Udkast el. Tegning til hele Pladsens opstilling og Udsmykning var vedtaget. Søsten, baade store og smaa blev samlet, – Jord blev Kørt, – Jernkæder og Pæle blev købt, samt Majtræet eller Flagstangen lavet til og et nyt Flag købt.

Samtlige Medlemmer hjælpes ad med hele Opstillingen uden mindste Vederlag, men gjort i det gamle fællesskabs Aand.

Da Stenen blev sadt og Pladsen udsmykket efter Planen, kom man til et afgørende Spørgsmaal 'Hvad skal der indhugges i Stenen', og for hvad skal det give udtryk? Jeg fik dem til at sætte et rent nationalt Folkeligt Mindesmærke, der sagde noget om vort Land, Folk og Flag, og affattede derfor Inskriptionen som er velkendt.

Inskriptionen: »Stendys Majtræ, Fortids Minder, her vi højner, som en Ære for vort Folk og for vort Flag«, har fra første Færd været anset for ejendommelig, og er det maaske. – Ordene og deres Betydning fordrer, som ethvert kortfattet Poetisk Udtryk en Tankeoverføring eller Tankeomsætning for hvad Ordene giver udtryk for.

For mig rummer dette en Uendelighed fra vort Folks Historie, da dette Afsnit for Oldtidsmennesket kan sidestilles med troes- og Aandslivet for os Kristne i vor Kirke og dens indviede Jord for vore Døde.«

(Kirkegaarden. Afsnit af vort Lands Kulturhistorie).

I begyndelsen var det de store nationale begivenheder, der trængte sig på, og som Jens Hansen poetisk indforstået gav ord på stenens forside (Fig. 77). Men det nære, det lokale, landsbyens fortid og fællesskaber fornægter sig ikke. Han nævner mange af de ting, som havde været med til at tegne landsbyfællesskabet gennem tiderne: Samlings- og tingstedet, fællesskabstidens betydning, majstangen, som her også blev flagstang. Han fortsætter:

»Til disse Begivenheder knyttes den gamle By-

Fig. 77. Mangestenen på Drejø er rejst over flere store begivenheder og øens fortid. Tekst fra forsiden.

Fig. 78. Gårdenes tegn på Drejø.

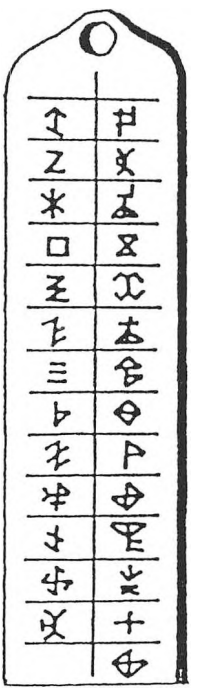

Fig. 79. Bagside af »Mangestenen« på Drejø med den lokale kulturs tegn indristet i stenen.

fjæl med alle Bymænds Boesmærker, der blev afkrydset for hver Bøde, der af Oldermand og Stolebror blev ikendt til promte Betaling (Fig. 78).

Disse Boesmærker er som bekendt indhugget i Mindestenen med samt Bytrommen og Byhornet, der har den nære Tilknytning til Boespladsen, idet Bymændene ved Stolebrors Trommeslag blev tilkaldt Stævnet.«

Byhornet og bytrommen ses afbildet øverst og nederst på stenens bagside (Fig. 79).

»Den første bestemte aarlige Mindesammenkomst er efter senere Bestemmelse henlagt til, at afholdes paa Grundlovsdagen, idet dens Minder er knyttet meget nær det nationale i de fælles folkelige Minder vi derved her videre fæstne for Fremtiden.«

Videre berettes der om de tre store nationale begivenheder: Grundloven, afstemningen i Sønderjylland og genforeningen.

»Sønderjylland el. en Del blev ved fri Afstemning efter aarelange Nationale Kampe tilknyttet Moderlandet Danmark.

Det var store Dage for dem, der havde den ægte Nationalitetsfølelse, og store Dage for vort Land, at faa en Del af det i Krigen 64 tabte Land tilbage.

Disse Stoltheds- og Glædesfølelser i vort Folk, gav sig i de Dage udtryk paa mange maader, blandt dem var der, at rejse Mindesmærker, plante et træ el. for Genforeningen, og der blev i vort Land rejst mange i Aarene der omkring.«

Endelig nævner Jens Hansen Besættelsen og afrunder sin meget personlige fortælling med at understrege minders betydning.

»Jeg har søgt, at forklare lidt om Stendys, Majtræet og Flaget, tilbage er Ordet Fortidsminder, om hvilke jeg vil sige. – 'Mindet lader som ingenting, men er dog et lønligt Kildespring'. –

Vi har alle Minder – Minder om Barndom, Ungdom – og Manddomsminder. Minder om Begivenheder, Oplevelser, og triste Minder om Besættelsestiden og Frihedskampens faldne.

Disse Minder er hvad vi selv har oplevet. Vi har Minder fra før vor Tid og kalder dem Fortidsminder, overleveredes Minder, beskrevne Minder fra en svunden Tid, nogle af disse Minder har vi ved vor Mindesten villet søge, at bevare for Fremtiden. Fortidsminder her vi højner [værne om].«

Alt dette er indeholdt i »Mangestenen« på Drejø. Og det er værd at bemærke, at der mange steder i landet findes sådanne fortællinger og beretninger, som trods sprogets ejendommeligheder, viser hvor vidtspændende og alment såkaldte almindelige mennesker tænker og utrykker sig på den tid. Det er imponerende og værd at lægge mærke til.

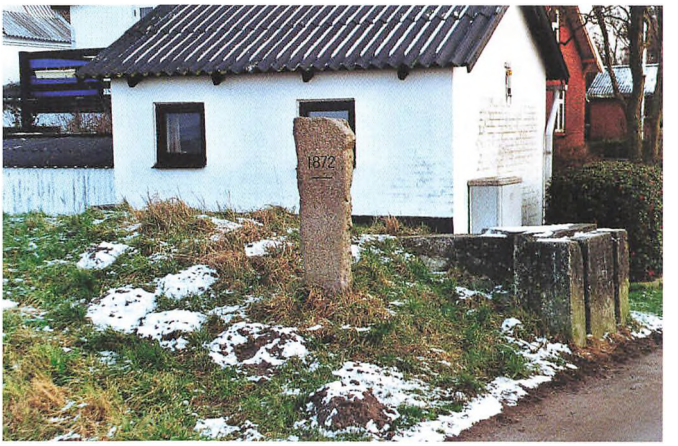

Fig. 80. Mindesten for den store stormflod, som ramte Årø hårdt 1872.

Stormflod og krig

Geografisk og naturmæssigt er småøer afgrænset fra deres omgivelser, hvilket godt kunne gøre dem isolerede og bundet af deres eget. Men også på den lille ø Årø i Lillebælt ud for Haderslev modsiges dette af øens mindesten. Omverdenen har tilsyneladende altid været til stede og nærværende på øen. Stenalderens boplads, grave og dysser, redskaber, bronzealderlur, og en ringvold efter et middelalderligt forsvarsværk taler sit tavse sprog om øens historie og menneskeliv.

Selv om Årøboerne i bevidsthed om naturens, stormens og havets voldsomme og utæmmelige kræfter altid har boet på øens højeste sted, blev man ramt af den store stormflod, der 1872 satte store dele af det lave land ved Østersøen under vand. Af en unaturlig hård nordsøstenstorm blev vandet fra Den Botniske Bugt og Østersøen med stor kraft drevet mod Sønderjyllands kyster og Årø, hvor vandstanden steg med 3,5 m. Til erindring om uvejret og den store materielle skade og tab af menneskeliv rejstes senere den såkaldte stormflodssten i byens udkant (Fig. 80). Den groft tilhuggede nøgterne sten viser, at vandet stod langt op i byen. Stilfærdigt ta-

Fig. 81. Udstykningsstenen på Årø i Lillebælt.

ler stenen om naturens enorme og ustyrlige kræfter og menneskers magtesløshed.

Fraværet af en oldtidssten, som i sin tid stod på Årø, antyder måske noget om Årøboernes økonomiske sans, idet den sten, oldtidens øboere havde dyrket som frugtbarhedssymbol, i nyere tid blev solgt til Haderslev museum for et tærskeværk. I sandhed en meget speciel måde at dyrke frugtbarheden på. En sådan økonomisk sans er måske også forklaringen på, at man ikke på Årø, som ellers mange andre steder, rejste mindesten for Genforeningen 1920. »Onde tunger« antyder, at ikke alle Årøboere var lige begejstrede for Genforeningen. Mellem 1864 og 1920 var Årø den nordligste ø i Storprøjsen. Det hævdes, at Årøboerne før Genforeningen har haft en ekstraindtægt, fordi øen »lå så velsignet for smugleri over Lillebælt til Fyn«. Af den grund var Genforeningen måske ikke så kærkommen på Årø som andre steder.

I stedet satte man en noget mere prosaisk mindesten for øens udstykning med udflytning af husmandssteder. Efter Genforeningen har store dele af øen været ejet af staten, og i perioden umiddelbart efter 1920 blev der ved udstykning oprettet 17 nye selvstændige husmandsbrug. Til minde om denne landbrugsmæssige strukturændring rejstes en min-

Fig. 82. Udstykningsstenens sydside med inskription.

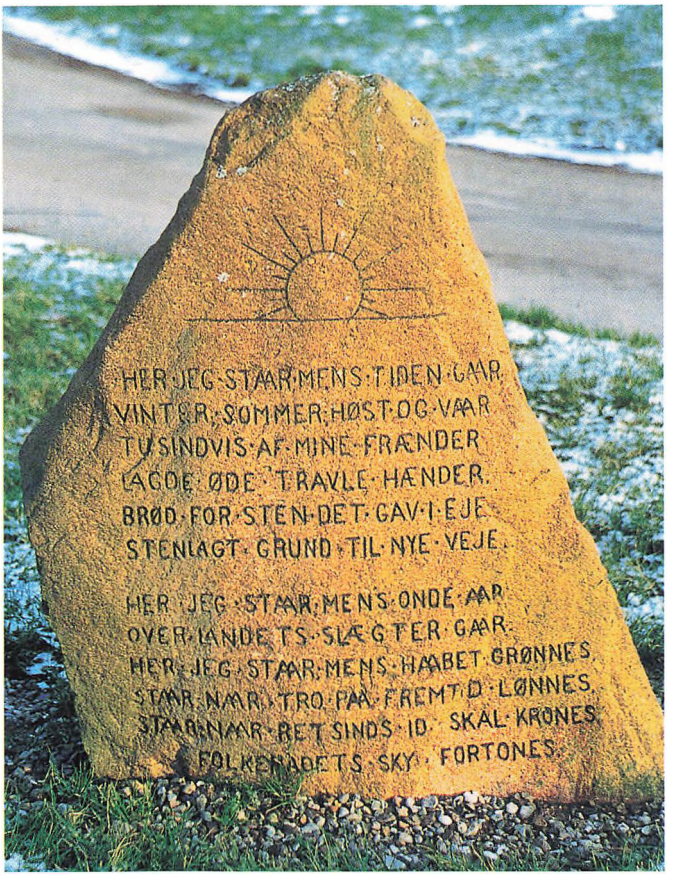

desten mellem skolen og vandværket (Fig. 81). Indskriften på stenen lyder: »Rejst da jordene på Årø 1932 i omfang gjordes mindre, i tal gjordes større. Da vejene blev længere, blev bredere og tørre.«

På stenens sydside står en poetisk, men kryptisk tekst (Fig. 82):

»HER JEG STAAR MENS TIDEN GAAR
VINTER SOMMER HØST OG VAAR
TUSINDVIS AF MINE FRÆNDER
LAGDE ØDE TRAVLE HÆNDER
BRØND FOR STEN DET GAV I EJE
STENLAGT GRUND TIL NYE VEJE

HER JEG STAAR MENS ONDE AAR
OVER LANDETS SLÆGTER GAAR
HER JEG STAAR MENS HAABET GRØNNES
STAAR NAAR TRO PAA FREMTID LØNNES
STAAR NAAR RETSINDS ID SKAL KRONES
FOLKEHADETS SKY FORTONES.«

Fig. 83. Årøs mindesten over 8 amerikanske flyvere.

Krigen 1864 og derefter 56 års udlændighed satte ikke mindesten på Årø, men det gjorde en begivenhed under anden Verdenskrig. Ufrivilligt blev Årø 21. juni 1944 part i krigen:

»Under et bombetogt til Berlin styrtede et stort amerikansk Liberator bombefly ned ved Årø. To besætningsmedlemmer fra dette fly drev i land ved Helnæs, hvor de senere blev begravet. I Faaborg, Sandager og Helnæs blev andre besætningsmedlemmer begravet, mens to blev taget til fange, heraf én på Årø. Han var lettere såret og førtes til Haderslev, hvorfra Falcks ambulance førte ham til et tysk lazaret. Vraget af den efter luftkamp nedstyrtede flyvemaskine blev senere fundet på 4 meter vand ved Årø.«

(Dannevirke).

Over denne dramatiske og tragiske hændelse blev der senere på Årø rejst en mindesten med de nedstyrtede flyveres navne (Fig. 83). Samtlige amerikanske flyvere er den 28. april 1948 udleveret til USA. På

den lille ø i Lillebælt taler tre mindesten om fortid, naturkræfter, samfundsudvikling og verdenspolitik. Den store verden i den lille verden.

Hvidstenmindet

I den nordlige udkant af landsbyen Hvidsten ligger et lille anlæg med lav bevoksning ud mod vejen og høje træer bagved. Det er mindelunden for én af besættelsestidens mest kendte modstandsgrupper.

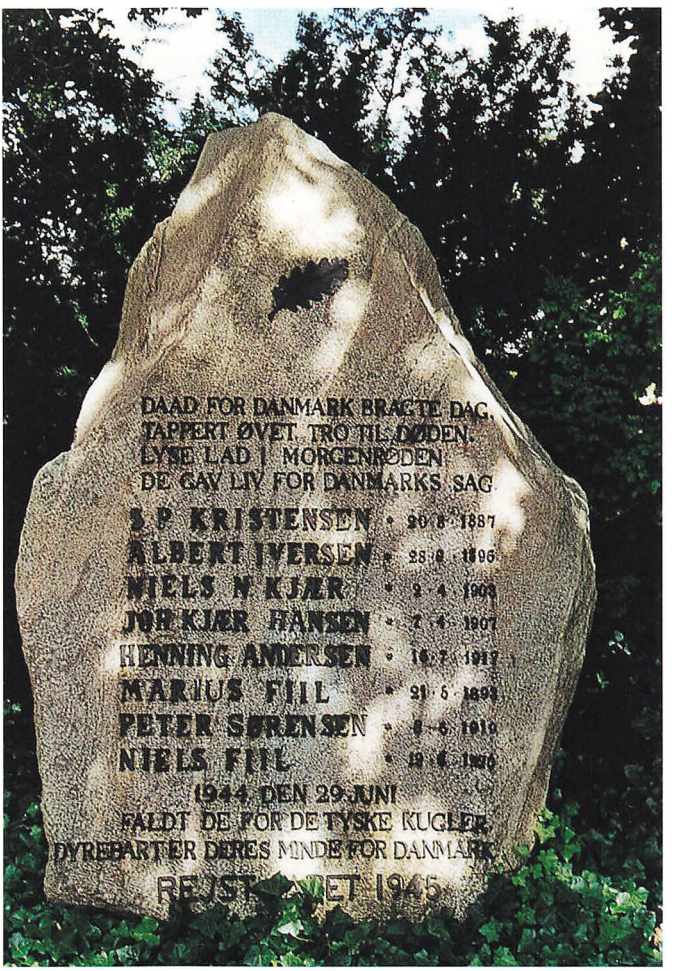

Fig. 84. Den store mindesten over Hvidstengruppen, mellem Mariager og Randers.

Under den tyske besættelse 1940-45 blev den første jyske gruppe til modtagning af nedkastede våben fra engelske flyvere dannet og ledet af kromanden Marius Fiil i Hvidsten Kro. Efter flere års intenst og meget farligt modtagearbejde blev gruppen optrævlet og arresteret af Gestapo foråret 1944 og senere på sommeren henrettet, mens Marius Fiils to døtre, som også var med i modstandskampen, fik strenge fængelsstraffe.

Efter krigens afslutning, fandt man de henrettedes lig i Ryvangen i København, og efter ligbrændingen blev asken ført til Hvidsten og nedsat i mindelunden, hvor sognets befolkning rejste den store smukke mindesten (Fig. 84). Enhver, der har oplevet eller har nær berøring med besættelsen, må foran denne sten være dybt berørt ved mødet. På denne magtfulde granitsten fra den jyske mark står teksten:

»DAAD FOR DANMARK BRAGTE DAG.
TAPPERT ØVET. TRO TIL DØDEN.
LYSE LAD I MORGENRØDEN
DE GAV LIV FOR DANMARKS SAG.«

Under denne utraditionelle smukke tekst er de 8 navne indhugget som et budskab til eftertiden, om den afsluttede kamp mellem undertrykkelse og frihed. Budskabet om, at livet kan koste livet.

Hornsletmindet

Med en vis kontakt til Hvidstengruppen blev der i 1943 dannet en østjysk modtagergruppe omkring Hornslet på Djursland. Gruppen var meget aktiv og handlekraftig og blev flere gange anfægtet og optrævlet af Gestapo. Men gruppen blev hver gang genetableret med tilgang af nye medlemmer. Mange af modstandsfolkene blev undervejs taget af tyskerne, sendt til koncentrationslejre, henrettet eller

Fig. 85. Mindeplads for lokale modstandsfolk. Hornslet kirke.

under aktion skudt af tyskerne. Da krigen var forbi, blev flere af de dræbte frihedskæmpere fundet og begravet på kirkegården ved Hornslet kirke.

Efter krigens afslutning ønskede man at sætte et minde over de lokale frihedskæmpere, og man bad den ejendommelige teosofiske billedkunstner Arild Rosenkrantz fra Rosenholm om at udføre det. Lige uden for kirkegårdens vestmur findes det som en stor, lidt stiv mindeplads med trappe, bænk og relief. Under relieffet følgende navnetekst:

»ORLA ANDERSEN – HEROLD SVARRE
AXEL SØRENSEN – MAC HOFFMANN
KARL ALGREN MØLLER
DE GAV LIVET FOR DANMARK.«

Fængslende er det, at en nyere tids kunstner henter inspiration og motiv mange hundrede år og kilometer borte, da han skal udtrykke sin egen tids minde om og hyldest til modstandskampen og frihedskæmperne.

Grækeren Perikles var sin tids betydeligste politiker og demokratiets forkæmper og forsvarer. Samtidig var han også en meget fantasifuld bygherre bag mange af datidens fornemste bygningsværker

som f.eks. Parthenon templet på grækernes helligsted Akropolis. Hans format viser sig bl.a. ved, at han overlod datidens store billedhugger Fidias at udsmykke Parthenon.

Detaljer herfra inspirerede Arild Rosenkrantz til mindesmærkets hovedstykke, hvor trekantformen og hestehovedet er hentet direkte fra Parthenons østgavl (Fig. 85). Fakkelbærermotivet er kendt fra flere græske og nutidige symbolske sammenhænge. I lidt devalueret form kender man det i nutiden, hvor løbere bringer den olympiske ild fra den gamle græske by Olympia til nutidens olympiske stadion ved legenes åbning.

Faklen bringer budskab og lys. Alle, som har oplevet besættelsestidens mørkelagthed, vil forstå symbolikken i faklen som lysbringer, for alle vil efter fem mørkelagte år huske lysets genkomst foråret 1945. Alle vil derfor let forstå faklen som en dybt alvorlig hyldest til dem, som satte livet ind i kampen for frihed og demokrati.

Det er utroligt, at noget kan være så menneskeligt generelt, at det taler over store afstande i tid og rum og forbinder to kulturers kamp for frihed og demokrati. Fakkel, budskab og lys skal bringes videre, siger mindesmærket ved Hornslet kirke.

Sten og budskab

Grønlands tilknytning til Danmark har medført mange store polarforskere, som blev kendt og hædret for deres store indsats eller bedrifter, og som eftertiden har ønsket at sætte et minde. Et smukt eksempel på et sådant minde er billedhuggeren Kai Nielsens mindesten for polarforskeren Mylius Erichsen på Langelinje i København (Fig. 86). Kunstneren lader her stenen som en naturkraft spille op mod den skulpturelle menneskeverden. Netop i denne modstilling af stenens overvældende naturkraft og figurgruppens heroiske kamp deri-

Fig. 86. Kai Nielsens Mylius Erichsen-monument. Langelinie.

mod, giver han monumentet kraftfuldhed og vælde og bringer sin hyldest til de uforfærdede polarforskere.

Landets mange mindesten er naturligvis af vidt forskellig størrelse og form og med mangeartede bearbejdninger og budskaber. Undertiden er selve stenen det dominerende, andre gange er det bearbejdningen og udsagnet. Men det sker, at det alt sammen går op i en højere enhed, sådan som man kan opleve det i mindeparken i Skibelund Krat med Niels Skovgaards pragtfulde »Magnussten« (Fig. 87).

Stenskulpturen, den tredimensionelle form, er altid afhængig af materialets medspil. Resultatet bestemmes således af et nøje samspil mellem stenart, struktur, bearbejdning og den kunstneriske idé. Hvor det som her er tilfældet, bliver resultatet storslået og værket et magtfuldt håndslag til sønderjyderne i udlændigheden 1864-1920.

»Magnusstenen« er både i det lodrette og vandrette plan en kileformet kæmpesten af grov nordisk granit, vendt med den skarpe side mod syd. Kileformen har Niels Skovgaard på uforlignelig måde udnyttet i sin skulptur.

Med enestående sikkerhed har kunstneren formet sit værk. Stenens form og struktur, figurernes

Fig. 87. Niels Skovgaard: Magnusstenen. Skibelund Krat.

følte indfældning efter stenens form og karakter. Motivets enkle og kraftfyldte udførelse slutter tæt og klart om budskabet. I stenens front har Skovgaard hugget Magnus den Gode i spidsen for sine mænd. Opstillet i Vikingernes foretrukne kampformation, Svinefylgien, kæmper de sig frem mod

syd, billedligt talt for at vinde Sønderjylland tilbage. Forrest med fremadrettet blik Magnus, mens de flyvende ørne angiver kampretningen under klokkeklang fra Nordens domkirke i Nidaros.

»Magnus – tvende rigers pryd,
unde Gud din kongesjæl
at se Danmarks grænsepæl
atter rykket frem mod syd.«

Så smukt og magtfuld slutter fortælling, motiv og budskab om stenen, granitten som tidernes påminder og budbringer.

Kirkegårde

Selv om der i sogne og byer står talrige offentlige mindesten for personer og begivenheder, er de naturligvis fåtallige i sammenligning med de mange, mange tusinde mindesten, der står som gravsten på kirkegårdene ved landets ca. 2500 kirker. Kirkegårdenes verden afspejler i al deres mangfoldighed historiske perioder, personer, menneskeliv, kirkelige tilknytning og religiøse forståelse, som det følgende blot skal antyde.

Gudsageren

Under inspiration fra flere herrnhutiske menigheder ude i Europa grundlagde Christian den Syvende i samspil med Struense byen Christiansfeld i Sønderjylland (Fig. 88). I Christiansfeld udvikledes efterfølgende en systematisk formet og opbygget by med et særpræget og stærkt herrnhutisk »brødre-søstre samfund« med egne samfundsmønstre og et stærkt udviklet menighedsliv, som gennemsyrede hele byen og menneskelivet. En ejendommelig nøjsom og from livsform og et lyst religiøst livssyn var kendetegnende (Fig. 89).

I den gamle bys nordøstlige hjørne finder man GUDSAGEREN, som Brødremenighedens kirkegård hedder. Over portalen til Gudsageren står »Det saaes i forkrænkelighed« (Fig. 90). Det skal minde om, at den afdøde stedes til hvile med de skrøbeligheder, som livet har tilført den enkelte. Når man forlader Gudsageren, kan man over portalens inderside læse »Det oprejses i uforkrænkelighed«, hvilket giver løfte om opstandelse.

På Gudsageren hviler de afdøde nu, på samme

Fig. 88. Christiansfelds grundstenstavle.

Fig. 89. Maleri af gade og mennesker i Christiansfeld.

måde som menigheden sidder i kirken: Søstrene til højre og brødrene til venstre. Enkeltgrave og familiegravsteder er ukendte, for man er alle brødre og søstre. Alle gravstenene er derfor helt ens i udformning og anbringelse som symbol på, at alle er absolut lige efter døden. En smuk religiøs, social og medmenneskelig forståelse og praksis (Fig. 91).

Fig. 90. Indgang til GUDSAGEREN.

Fig. 91. Kirkegården i Christiansfeld, kaldet GUDSAGEREN.

Indskrifterne vender mod øst, og de afdøde ligger, så de kan se, når opstandelsessolen til sin tid stiger på østhimlen. Gravstenenes numre angiver rækkefølgen af dødsfald i menigheden siden det første dødsfald 26. september 1773. Ingen af gravstederne sløjfes. En tiltalende tankegang i en tid, hvor gravene sløjfes efter forholdsvis få år.

I Christiansfeld bliver gravene således sammen med levnedsløbene en enestående kilde til historisk forskning. Men de ens gravsten alene med navne og datoer fortæller ikke som på andre kirkegårde noget om de afdøde, og årstallene oplyser kun om tidsrummet, den enkelte har levet (Fig. 92).

Går man rundt mellem gravene på denne stille plads med det roligt grønne lys fra de høje træer, kan man godt savne forskellig udformning af sten og tekster, ønske sig blomster og personlige udsmykninger af gravstederne, men samtidig betages man af den enkle sparsomme livsforståelse og solidaritet, der præger by og kirkegård.

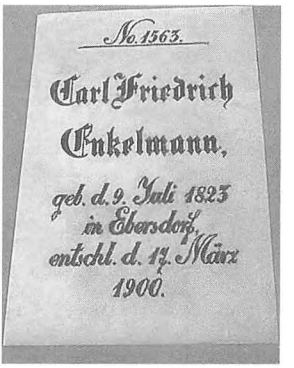

Fig. 92. Gravsten sådan som de alle var udformede.

Tømmerby

Det enkle og sparsomme på Gudsageren i Christiansfeld er religiøst-ideologisk betinget, men kan også med anden baggrund findes andre steder som f.eks. på Tømmerby kirkegård i Han Herred mellem Fjerritslev og Hanstholm (Fig. 93). Et næsten uendeligt udblik over det store flade og barske nordjyske landskab under den store himmel med de tunge drivende skyer antyder en tungsindig naturafhængighed, som også kommer til udtryk på kirkegården.

På én gang samspillende med og adskilt fra den store natur af det smukke stendige ligger den græsklædte kirkemark, sådan som den gennem mange tider har været menneskers slutsted. Enkelte gravsten rejser sig stilfærdigt af græsset, mens en sparsom bevoksning slutter sig om en større korsgrav-

Fig. 93. Udsigt over og fra Tømmerby kirkes kirkegård.

stens påpegning af stedets kristne betydning. En nykastet gravtue understreger menneskets lidenhed i forhold til natur og tid.

Den helt særlige stemning og oplevelse ved at færdes på Tømmerby kirkegård leder tanken hen på Det gamle Testamentes Salmernes Bog (nr. 103. v. 14-16), hvor det i den gamle poetiske oversættelse hedder:

»Anlangendes et Menneske, hans Dage ere som Græs:
som et Blomster paa Marken, saa skal han blomstre.
Naar Vejret farer over det, da er det ikke mere, og
dets Sted kender det ikke mere.
Men Herrens Miskundhed er fra Evighed og indtil Evighed.«

Sådan har natur og sind præget kirkegårdene til forskellig tid og på forskellige egne. I modsætning til den enkle strenghed i Christiansfeld og Tømmerby råder andre steder større mangfoldighed og nuancering i kirkegårdenes anlæg og udformning.

Fig. 94. Rær kirkes kirkegård ved Hanstholm.

Rær

På en solrig skråning i læ bag en lille plantage i Thy ligger Rær gamle romanske kirkeskib midt i kirkegården (Fig. 94). Med sine større og mindre gravsteder, mange forskelligartede gravsten og inskriptioner ånder kirkegården dyb ro og personligt præg og nærvær. Små smalle ukurante stier og bredere gange trækker sine spor i et ordnet kaotisk system. En kirkegårdsvandring på Rær kirkegård er en intens og smuk oplevelse, som man må opsøge, mens tid er. For nutidens nyttetænkning og teknisering på alle områder vil sikkert i løbet af få år standardisere kirkegården. Brede, lige gange, maskinfremstillet standard-gravsten, ensartet beplantning og vinterafdækning. Gravstedssløjfninger og kassering af gravsten vil tilsløre de generationsmæssige og historiske perspektiver (Fig. 95). En sådan standardisering kan forringe pårørendes og kirkegårdsvandreres indlevelsesmulighed og oplevelse.

Fig. 95. »Gravstens-kirkegård«. Hornslet.

Assistens kirkegård

Uden for standardiseringen findes heldigvis også fredede kirkeområder som f.eks. Assistens kirkegård på Nørrebro i København. Den ca. 50 tønder land store Assistens kirkegård er én af de største og mest særprægede i Danmark. Den blev i 1760 anlagt uden for byen, uden for voldene til aflastning for de øvrige københavnske kirkegårde.

Siden da og frem til nutiden er forskellige kendte og ukendte københavnske borgere i hundredvis stedt til hvile på Assistens. Men når denne kirkegård indtager en særlig plads i folkets bevidsthed, skyldes det først og fremmest, at mange »store« danskere fra erhvervsliv, videnskab, filosofi og kulturliv sluttede livsvandringen her. Det gælder f.eks. Morten Wærn, Rasmus Rask, H. C. Andersen, Viggo Stuckenberg og fra nyere tid Henry Heerup, Michael Strunge og Dan Turéll.

Det storslåede ved Assistens kirkegård er samspillet mellem beplantning, natur og de forskellige interessante og kunstneriske udformede gravsten og gravminder. En af de mest pompøse (Fig. 96) er i 1796 rejst over generalkrigskommissær Morten Wærn og skabt af den store billedhugger Johannes Wiedewelt. Wiedewelt, som selv ligger begravet på

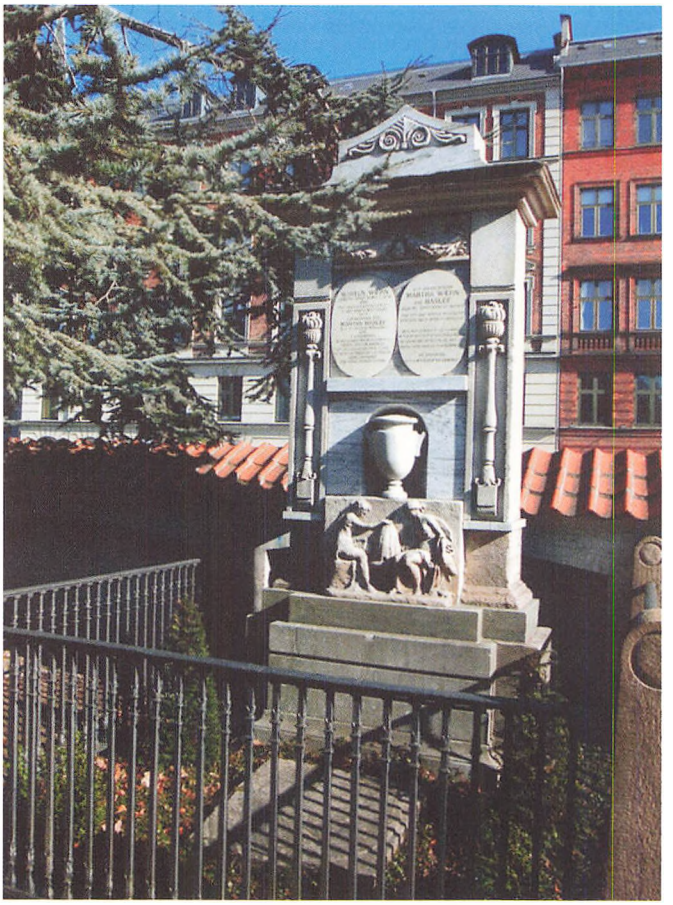

Fig. 96. Gravmonument. Wiedewelt. Assistens kirkegård, København.

Assistens, er ikke mindst berømt for sine talrige og vidt forskellige mindeværker over kendte personer.

I dette tilfælde har han i tidens stil skabt ét af Assistens kirkegårds imponerende kunstværker i klassisk stil med sokkel, billed- og tekstfelter, indrammet i pilastre, klassisk gesims og top. Billedrelieffet viser to siddende kvinder, som symboliserer henholdsvis »Venskabeligheden« og »Årvågenheden«. Mellem sig har de bikubesymbolet som udtryk for afdødes kirkelige tilknytning. Oven over står mindeurnen og fortæller om menneskelivets kortvarighed, om død og begravelse. Faklerne ved siderne peger hen mod påske og opstandelse, og

Fig. 97. H. C. Andersens gravsten. Assistens kirkegård, København.

smykkende guirlander og topornament understreger afdødes betydning. I al sin pragt et overvældende gravmonument i den tids stil.

Anderledes virker H. C. Andersens stilfærdige gravsten (Fig. 97). Her overskygger bevidstheden om hans værker og betydning den helt enkle og saglige mindesten. Stenens smukke samspil med den lave beplantning, løvet og lyset fører tanken hen på hans eventyr f.eks. Hyldemor, som rummer noget af den samme stemning. Ikke mindestenen, men erindringen om den eventyrverden, han har beriget verden med, forlænger ophold og oplevelse her foran den store digters beskedne gravmæle.

Fig. 98. Dan Turélls gravsten. Assistens kirkegård.

Assistens kirkegårds ældre sten er mest iøjnefaldende og formmæssigt mest spændende, som de præget af ælde forstikker sig i det grønne, mens nytidens overraskende nok er mere tilbageholdende. Man forundres over storbymennesket Dan Turélls gravsten (Fig. 98). Han, som kunne lide at føre sig frem i sit bymiljø med særlige attituder og udsagn, får her en mindre, uforarbejdet rå marksten. Halvt skjult står den i den lave bevoksning, overskygget af høje træer, gennem hvis løv lyset brydes og falder som slørede solpletter på sten og grønt.

For det indre øre lyder en dæmpet musik fra billedhuggeren og maleren Henry Heerups gravsten (Fig. 99), hvor han billedligt som i live spiller lavt på sin fløjte.

Selv om de alle er døde, er de alligevel lidt til stede.

Assistens kirkegård har altid været et historisk mindested, men nu er den under omformning. Fra udelukkende at være begravelsessted bliver den nu yderligere rekreativt brugsområde for Nørrebros beboere et frirum til ophold og eftertanke. Officiel

Fig. 99. Mindesten for Henry Heerup. Den fløjtespillende kunstner. Assistens kirkegård.

markering af denne nye væsentlige udvikling fandt sted den 16. december 2002 med afsløring af billedhuggeren Morten Strædes smukke og magtfulde skulptur (Fig. 100). Skulpturens nutidsform har med sin ro og stemning noget til fælles med stedet. Udover de skulpturelle kvaliteter skal »Megaron/ Et Felt« forbinde den gamle kirkegårds historiske tone med fremtidens nye funktion og liv. I kraft af sin opbygning føjer skulpturfeltet sig på smukkeste måde ind i det gamle anlægs karakter og fornyer stedets kunstneriske tradition samspillende med landskabsarkitekt Stig L.Anderssons neddæmpede anlæg. »End stander sten i grønnen vang.«

Midt i en virksom og larmende storby med fortravlede mennesker ligger Assistens kirkegård med sin syntese af gravminder, fortid og nutid, natur og fred. Her kan man komme og gå eller slå sig ned, fordybe sig og få inspiration og ro i sindet.

Kirkegårdene, på én gang sorgagre og oaser for sjælen.

Fig. 100.
»Megaron/Et Felt«.
Billedhuggeren
Morten Stræde
og arkitekten
Stig L.Andersson.
Assistens kirkegård.

Gravsten

Kirkegårde er mærkeligt fortrolige steder, som lavmælt fortæller om menneskelig fortvivlelse, sorg, resignation, men også om fortrøstning, levet tilværelse og fuldendt livsforløb. De små bistens ord, »Far. Mor. Bror. Søster. Elsket og savnet. Tak for alt«, understreger på bevægende måde dette. Ingen navne, men så generelt at det berører os alle.

De egentlige gravsten med deres mangeartede tekster antyder menneskers levede liv. Flere steder står beskedent blot navn og datoer. Andre stens inskriptioner fortæller om lange livsforløb med betydningsfuld virksomhed. Atter andre antyder tragedier og ulykkelige begivenheder: En voksen og to børn med samme dødsdag. Et ældre ægtepars ulykkelige eller lykkelige død med to dages mellemrum. Årstals afsløringer af et alt for tidligt dødsfald. En elsket lærer mindes med taknemmelighed af skolebørn og forældre. Et sted falder lyset på en sten, hvor tid og vejrlig har slettet navn og tekst, så beskueren selv må forestille sig stenens budskab.

En kirkegårdsvandring med fordybelse i gravstenenes udtryksfulde mangfoldighed, åbner en dør på klem til verdener og menneskeliv, hvilket gennem en lille historisk betonet vandring blot skal antydes.

Rubjergkorset

Kører man ad vejen fra Løkken gennem klitplantage og landskab mod Lønstrup, støder man i et sving på venstre side af vejen på en lille plantageagtig beplantning. Her i det flade lidt melankolske landskab ligger resterne af Rubjerg gamle kirke og

Fig. 101. Rubjerg gamle kirkes kirkegårdstomt med Rubjergkorset.

kirkegård. Rundt om i beplantningen halvt skjult stikker murrester op, og kun lidt synlige gravsten taler deres tyste sprog om menneskelivets forgængelighed.

Der stod i sin tid på en lille forhøjning et beskedent og stilfærdigt granitkors (Fig. 101). Nu er det sørgeligt nok væk. Måske fjernet og omsat i penge. Det grove romanske granitkors var ældgammelt og af stor enkelthed. Formodentlig hugget af den sten-

Fig. 102. Rubjergkorset.

mester, der i 1100-tallet satte den nu forsvundne Rubjerg kirke. Kun en stenhugger, der var vant til at tænke i store linjer, kunne mestre korsets styrkefyldte enkelhed (Fig. 102).

Stenen føltes under hånden varm af solens stråler og ru-forvitret af havgus, frost og sandstorme. Korset stod som et skæringspunkt mellem hedenskab og kristendom. Dels pegede det med sit hedenske hjultegn langt tilbage på forhistorisk tids tanker og tro, og dels viste selve kristenkorset fremad gennem tiderne til i dag. Fortællende om generel menneskelig forkrænkelighed stod det gamle stenkors der i århundreder, ikke blot som monument, men i sin form og med sine tegn et vidnesbyrd om en skabende og åndelig dimension. Nu er desværre kun billedet tilbage. Man forstår runestenenes advarsel mod forgribelse på stenene. Skam få den, som har fjernet Rubjergkorset og med det historiens hilsen til os.

Livstræstenen

De fleste runesten og gravsten er rene tekststen, mens rene billedsten uden tekst hører til undtagelserne, men de findes.

På Djursland fandt man 1948 i kirkegårdsdiget ved Alling kirke en overordentlig ejendommelig og pragtfuld billedsten, en såkaldt fuglesten, som nu er anbragt lige inden for den sydlige kirkegårdslåge (Fig. 103). Stenen er fængslende og smuk med en fornem og omhyggelig reliefhugning og en fint udformet kant som ramme om motivet. En spinkel stav med runde knopper for enderne bærer et hammerkors med dobbelte endestave. Øverst med front mod hinanden står to næbbende fugle med det ene ben støttet på korset og det andet livfuldt løftet. Fuglene symboliserer formodentlig de troende sjæle på livstræet. Staven flankeres af bølgeranker med

Fig. 103. Livstræsten ved indgangslågen ved Alling kirke på Djursland.

nærmest foldede treblade, som ender i en lille spiral.

Om det har været en gravoverligger eller en rituel kirkesten vides ikke, men det ændrer ikke ved betagelsen af, at denne dejlige sten ind over hundreder af år meddeler sig til os.

Adelssten

På stændermødet i København oktober 1536 blev Danmarks fremtidige styreform lagt i faste rammer. Magtfordelingen mellem konge og adel blev udarbejdet i detaljer i en håndfæstning og en lov. Herved havde adelen sikret sig politiske nøglestillinger, lige som den i talrige andre vedtagelser sikrede sin økonomiske førerstilling.

»Adelsvældet« var grundlagt og den adelige stand befæstet som det danske samfunds overklasse.

Verdsligt gav det sig udtryk gennem stor politisk indflydelse og mange privilegier, ejerskab af store herregårde og omfattende jordområder. Endvidere spillede adelen stærkt ind på det kirkelige område med kapeller og kirker ved herregårdene eller dominering af de lokale kirker, som bl.a. måtte lægge rum til person- og slægtsforherligelse.

Det nygrundlagte adelssystem for de få og udvalgte slægter skulle understrege disses fornemhed og betydning. Som en slags dokumentation for at tilhøre adelsstanden skulle man helst godtgøre, at ens forfædre i lige linje kunne føres 4-5 generationer tilbage (Fig. 104). Det forklarer, at man på adelens mindeepitafier og gravsten i kirkerne ofte finder ikke mindre end 32 aners våbenskjolde.

Talrige er de voldsomme og rigt ornamenterede

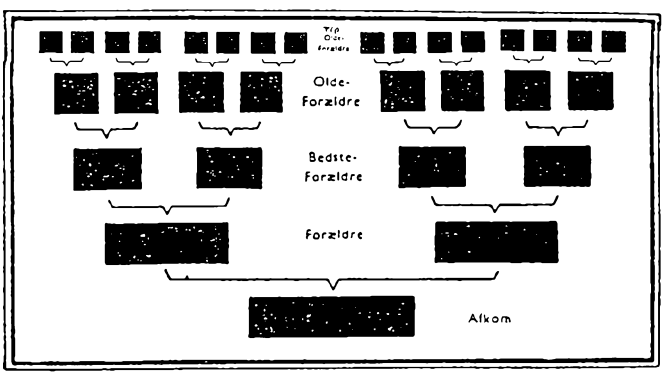

Fig. 104. Aneskema for adelsslægter.

epitafier og fornemt reliefhuggede gravsten, der i adelens storhedstid fik plads i kirkerne.

Selv om de forskellige slægter søgte egne udtryk, udvikledes snart en formmæssig ensartethed med aneskjolde som indramning af de forherligede personer: adelsmanden og hans kone eller koner og en glorificerende kirkelig betonet tekst.

Et meget klart og fornemt eksempel er Overrigshofmester Mogens Gøyes gravsten i Voldum kirke ved Randers (Fig. 105).

Foruden at have stor politisk indflydelse og magt tilegnede Mogens Gøye sig gennem arv og køb store jordbesiddelser ud over landet. Historikeren Arild Huitfeldt, der levede en generation senere, har med nogen overdrivelse skrevet om dette: »Hans lige på jordegods har ikke været her eller i Tyskland i nogle hundrede år.« Men Mogens Gøye var dog også underkastet almindelige menneskers vilkår og døde 1546.

Mogens Gøye havde på forskellig måde tilknytning til godset Clausholm, som efterhånden blev betragtet som et af slægtens hovedsæder. Det var derfor naturligt, at Mogens Gøye og adskillige andre familiemedlemmer blev begravet i Voldum kirke tæt ved godset. Efter hans død blev graven dækket af den prægtige, meget store og anseelige ligsten, der viser ham selv mellem de to hustruer, hvis skjolde ses ved siderne.

Foranlediget af svigersønnen Herluf Trolle blev stenen udfærdiget af datidens navnkundige mindestensmester Lauritz Stenhugger i København. Men den store afstand fra København til Voldum beredte stenhugger og familie øgede udgifter og stort besvær, sådan som en kilde fortæller:

»Stenen har været grumme vanskelig at manøvrere med, den antages at veje 8-9000 Pd., og dens længde er 4 Al. 21" og Bredden 3 Al. 3" ...«.

Fig. 105. Adelssten. Overrigshofmester Mogens Gøye. Voldum kirke.

Der er således tale om en magtfuld og typisk adelssten, sådan som de blev skabt og rejst mange steder. Størstedelen af adelsstenene har en tid ligget i kirkernes midtergange eller foran alteret og er blevet slidt af færden. Men da Mogens Gøyes grav lå vest for alteret, var stenen uanfægtet og uden slitage, hvorfor den fremstår med stor klarhed i hugning og sjælden skønhed i billedfremstillingen.

Selve den store sten er meget omhyggeligt tilhugget med rene skarpe kanter og fine kantfalser. Foroven over billedfeltet en dobbelt overligger med 16 aneskjolde på en baggrund af fine ranker. Efter gældende principper har stenkunstneren anbragt

de to smukt stiliserede kvindeskikkelser ved hver sin side af hovedfiguren, som heller ikke har nogen portrætlighed. Han er i tidens stil fremstillet som en middelalderlig ridder i »panser og plader« med fjerbuskhjelm, daggert og våbenskjold.

En utrolig ren og klar billedfremstilling, som kun er virkelig stenkunstner ville være i stand til at skabe. Hyldestteksten på den flotte stilrene dokumentrulle forneden fuldender værket. Adelens skiltning med sin magt og vælde på gravminderne er historisk og måske ikke så påagtet i nutiden, og dog repræsenterer adelsgravene væsentlige sider af det politiske, historiske og kulturelle liv.

Vinderslevkorset

Andre samfundsgrupper har også på deres måde sat sig minder. F.eks. på Vinderslev kirkegård ved Viborg, hvor der findes en meget interessant tekstløs, men udtryksfuld gravsten (Fig. 106). På granitkorsets bagside ringer en kirkeklokke til grav og opstandelse. Men på forsiden har den lokale stenhugger naivt og kraftfuldt karakteriseret den afdøde, så der ikke lades tvivl tilbage (Fig. 107).

Fig. 106. Vinderslevkorsets bagside.

Fig. 107. Vinderslevkorsets forside.

På det af struktur og tilhugning grove stenkors står smeden selv i skødeskind og med den karakteristiske smedehat på hovedet ved sin ambolt. Smedeværktøjet er omhyggeligt afbildet, vinkelmåleren, smedetangen til at holde det gloende jern og mejselhammeren, der blev brugt til at dele eller slå hul i jernet. En datidshåndværker, en rigtig smed ved arbejdet.

Set med nutidsøjne kan man undres over, at en landsbyhåndværker skulle have et så monumentalt gravmæle. Men i meget gamle dage var smeden ikke blot smed, han var også bartskærer, datidskirurg, djævleuddriver og i det hele taget en mand, der »kunne mere end sit fadervor« og som sådan frygtet og højt agtet. En ekstraordinær og storslået gravsten værdig.

Gravstele

I et lille anlæg ved vestgavlen af Skives dejlige gamle kirke står et meget fint eksempel på et typisk klassisk gravminde (Fig. 108). Hugget i lyst marmor

rejser sig fra en enkel klart udformet sokkel en flot og stilren gravstele, som ender i en stiliseret græsk tempelgavl med en omhyggeligt udformet urne på toppen. Nederst løvgrene og bikube, som skal understrege afdødes tilknytning til menighed og kirkeliv og påpege hans betydning.

Mindetavlen fortæller i rørende samtidstekster om Ole Selmers egenskaber og fortjenester i jordelivet og fortrøstning om gode gerninger og løn hinsides:

»Beskedenhed i Medgang
Aandsnærværelse og Fasthed i Modgang
Taalmod under Lidelser
Ømhed og Skaansel mod Feilende
Blidhed i Omgang
besielede fordum det Støv
som her giemmes
af
OLE SELMER
Hans Kongl. Maist.s
virkl. Cancelleiraad
Byfoged i Skive
og Herredsfoged i Sallings 4 Herreder
Fød i København d. 9. januar 1745
Død i Skive d. 26. juni 1822
I 49 aars Ægteskab med sin
herhos hvilende Hustrue
blev han Fader til 16 Børn
af hvilke endnu 9, nemlig
5 Sønner og 4 Døtre i live
og velsigne hans Minde.

Fader, dine Børn Dig skiønsomst yde
Tak for al Din Faderkierlighed
Evig Du nu hist den Løn skal nyde
Dig af alles Fader er bered.«

En herlig tekst, som ikke bare er et billede af en person, men også et udtryk for datidens livsforståelse.

Fig. 108. Gravstele over kancelliråd Ole Selmer ved vestenden af Skive gamle kirke.

Gotisk gravsten

I parken ved Århus rådhus bemærker man til sin store forundring en lang række gravsten ved det sydlige skel. De er formodentlig flyttet hertil fra den gamle kirkegård, der i sin tid måtte vige pladsen for rådhusparken, da det nye rådhus blev bygget.

Under en vandring langs de mange interessante gravsten over tidligere Århusborgere, støder man på

Fig. 109. Gotisk gravsten fra nedlagt kirkegård i Århus rådhuspark.

en gravsten, som kunne være taget direkte ud af en gotisk kirkefacade (Fig. 109). Fra en smuk profileret sokkelsten rejser sig en slank markant sandstenssøjle med en formen gotisk forside. To lette halvsøjler med bladornamenterede kapitæler bærer en karakteristisk spidsgavl, som på ægte gotisk himmelstræbende vis fortsætter gennem stenens ramme, rækkende opad for symbolsk at forbinde jord og himmel. Det vinduesagtige tekstfelt er indrammet af en omhyggeligt udformet gotisk spidsbue

Fig. 110. Fra Köln Domkirke. Gotiske udsmykninger.

med detaljeret maskværkudsmykning. I ånden ser man for sig Europas store gotiske katedraler som Notre Dame i Paris, domkirken i Reims og ikke mindst domkirken i Köln (Fig. 110).

Stenens inskription, som næsten er udslettet, fortæller, at her hviler

Helene Ambrosia Elmquist
1790-1868

Adolf Frederik Elmquist
1788-1868

Det viser sig, at A. F. Elmquist spillede en betydelig rolle i Århus på sin tid. Han blev en kendt og agtet bogtrykker og bladudgiver i byen. Som redaktør af Århus Stiftstidende forøgede han bladets holdertal fra 400 til 3000. En præstation på den tid. Han udgav en del skrifter og blev særligt anerkendt for udgivelsen af det 66 bind store værk »Læsefrugter,

samlede på Litteraturens Mark«. Han kendte således nogle af tidens berømte forfattere og digtere som H. C. Andersen, B. S. Ingemann og især St. St. Blicher, hvis første novelle fremkom i Elmquist's »Læsefrugter«. Endelig holdt han og hustruen, som det hed: »Tidens eneste litterære salon uden for København.«

Et betydende Århus-ægtepar har hvilet under denne smukke gotiske gravsten, som nu er »stuvet« til side. Tilbage står beskueren med en sær følelse ved tanken om, at disse gode Århusborgere nu ligger et eller andet ukendt sted under rådhusparkens græstæppe. Uvilkårligt kommer man til at tænke på oldtidens store perserkonge Kyros's gravstensbøn: »Forund o fremmede mig dette minde.« Skriften i sten var/er en trods mod dødens glemsel.

Mens bilstrømmen larmende farer forbi på Frederiks Allé, kan den gotiske gravsten i Århus rådhuspark minde om, at nutiden altid har forudsætninger i tidligere levet liv og virke.

Folkelighedssten

Under et kirkebesøg bør man kaste et blik på gravene nærmest kirken. Mange steder ligger bl.a. præsterne der, og præstesten er ofte spændende udformet og med ekstraordinære inskriptioner. En sådan præstesten findes sydøst for Hornslet kirke, rejst over en speciel person og skæbne (Fig. 111).

Frederik Ferdinand Falkenstjerne (1854-96) fik trods sin alt for tidlige død et mangesidigt, engageret og farverigt livsforløb. Nederlaget i 1864 gjorde et uudsletteligt indtryk på den da kun 10 år gamle dreng og kom til at præge ham under studentertiden på Herlufsholm kostskole og de senere teologiske studier. Det fik afgørende betydning for ham, at han stiftede bekendtskab med Grundtvigs skrifter og mødte betydelige folkelige personer som højskolemændene Helge Hostrup og Morten Pontoppidan.

Fig. 111. Folkelighedssten på Hornslet kirkegård. Frederik Ferdinand Falkenstjerne.

Ad den vej kom han ind i datidens folkelige og politiske rørelser.

Falkenstjerne startede således den første højskole i København og sluttede sig politisk til den liberale bevægelse med folk som Chr. Berg og Viggo Hørup. Fra 1887 til 1895 var han i Folketinget. Hans stærke historiske og litterære interesser omsatte sig i tidsskrifter, samlinger og bøger. Et svigtende helbred tvang ham ud af disse engagementer, hvorefter han

til trods for, at han ikke havde færdiggjort sine teologiske studier, blev kaldet til præst i Hornslet. Det blev ham kun beskåret at virke i mindre end et år, men tilbage står den fornemme gravsten på Hornslet kirkegård og minder om dette særprægede menneske og livsforløb.

Datidens store arkitekt P.V. Jensen-Klint, hvis folkelige medleven senere fik sit smukkeste og mest imponerende udtryk i Grundtvigskirken i København, har tegnet denne særegne gravsten. Både Jensen-Klints egne og Falkenstjernes folkelige tilknytning kommer her til orde. Stenens lette kileform åbner sig modtagende mod himlen og minder i form om den ofte anvendte Helligåndens due, som symboliserer den kristne sjæls vandring til den evige hvile (Fig. 112). Stenen er konkret dristig med kontrasten mellem den egenartede form med skarpe kanter og det bevægelige billedfelt. Øverst oppe spiller den smukke blødfalsede bueform sammen med guirlandernes indramning af navn og data. I buen det kristelige Sct. Georgkors. De drapererede stofguirlander har udspring og fast punkt i en såkaldt »Luther-rose«, hvorom Luther selv siger:

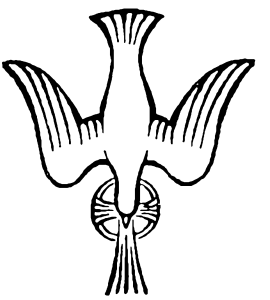

Fig. 112. Helligåndens symbol, duen.

»Den kristnes hjerte på roser går,
Når under korset det troende står.«

Stenens Grundtvig-tekst var dengang og er for så vidt stadig en del af de folkelige kredses begravelsesskik:

»Udrundne er de gamle dage
som floder i det store hav
og hvor sig hviler nu den svage
der fandt den stærke og sin grav
men lovet være himlens Gud
de ædles æt dør aldrig ud.«

Teksten spiller på smukkeste måde sammen med symbolikken, den vingede mindeurne nederst på

stenen, hvor afdøde i opstandelsestro og fremtidshåb bæres på vinger. En arkitektonisk kontant udformet sten, som med sin fornemme billed- og tekstmæssige symbolik både bliver et personminde og et folkeligt kristent budskab fra en tid af alvor.

Familiegravsted

Gravsten og gravsteder kan alene gennem datoer fortælle meget, som det f.eks. er tilfældet med et andet gravsted ved Hornslet kirke på Djursland. Gravstedet rummer tre grave med marmorplader og en obelisk. Hvis man sammenligner datoerne, aner man en tragedie, en stor sorg (Fig. 113). Inskriptionerne viser, at gravmindet er rejst over en betydende og højt agtet lærerfamilie.

Anna Johanna Elsa Christiansen
Født Hjarup 1827. Død Hornslet 1910.

Jens Christian Christiansen
Født på Holmsland 1820. Død i Hornslet 1911.

Cecilie Sofie Methea Christiansen
Født Hornslet 1858. Død 1879 kun 21 år gammel.

Fig. 113. Familiegravsted på Hornslet kirkegård.

Forældrene var således henholdsvis 31 og 38 år gamle ved Cecilies fødsel, og således efter datidens målestok et ældre forældrepar, som kun fik dette ene barn. Dybt sørgeligt slutter Cecilies liv og dermed familiens forløb her på Hornslet kirkegård. Den egyptisk prægede obelisk er rejst af Cecilies venner med en poetisk nytestamentlig påskrift:

»Fred være med dig!
Venner hilse dig.
Hils vennerne hver især
(Johs. Ev. kp. 5. v. 16).«

En gribende afskedshilsen, som vidner om datidens menneskelige fællesskab og samhørighed. Så meget og mere til kan læses ud af gravmindets datoer. Og således taler gravsten overalt om mennesker, liv og skæbner.

Dobbeltgravsten

I Thy ligger den imponerende og smukke Vestervig kirke, som fra at være nordfløj i et Augustinerkloster blev domkirke i landets nordligste bispesæde. Overvældende er det store kirkehus med sit blytag, de farverige kvaderstensmure, hvor det store udhuggede solur har talt timerne fra Middelalderen frem til i dag. Under en rundgang omkring kirken passerer man den fornemme romanske apsisrunding med udsmykning. På nordsiden findes et ejendommeligt voldanlæg. Som mindre vikingevolde i lighed med Fyrkat og Trælleborg er anlagt to parkeringspladser med smukke geometrisk mønstrede brolægninger. Her kan bilerne uset holde uden at anfægte eller genere det kirkelige område. Et teknisk-kunstnerisk princip er vandret gennem tiderne og har på smukkeste måde fundet ny anvendelse og funktion i nutiden (Fig. 114).

Træder man ind i kirken overvældes man af det

Fig. 114. Vestervig kirke med kirkegård og parkeringsvolde.

treskibede kirkerum med høje romanske buer, hvælvet loft og den store altertavle, skabt af den berømte 1700-tals kirkemaler M. C. Trane. Alt i dette rum opfordrer til fordybelse.

Tæt ved kirkebygningen findes et særegent gravsted (Fig. 115). En flere meter lang smal gravoverligger flankeret af to lave gravsten antyder en dobbelt begravelse. Inskriptionen, der næsten er udslettet af det barske vejrlig, siger: »Her hviler en søster med en broder, et par så inderligt forbundne, at disse to højfornemme hviler i samme grav.« Her antydes en lang elskovstragedie om to unge, som ikke måtte få hinanden. Det drejer sig efter alt at dømme om Kong Valdemar den Stores lillesøster »Liden Kirsten« og hendes elsker Prins Buris, søn af den dengang kendte og indflydelsesrige Henrik Skadelår. Efter sagnet og folkevisen nægtede kongen de to unge ægteskab. Men så skete det under kongens længere fravær, at Liden Kirsten fødte et

Fig. 115. Liden Kirsten og Prins Buris' gravsted ved Vestervig kirke.

barn. Da kongen ved sin tilbagekomst hørte det, blev han så opbragt, at han ved en fest lod sine hirdmænd på skift danse med den efter fødslen meget svage Liden Kirsten, indtil hun styrtede død om. Prins Buris blev pågrebet, fængslet og senere »lemlæstet på hånd og fod og blindet«. I mellemtiden var Liden Kirsten blevet begravet ved Vestervig kirke.

Prins Buris skulle senere være blevet lænket i klosterets port med en lænke så lang, at han hver dag kunne slæbe sig hen til den elskedes grav, for 11 år senere at blive lagt i samme grav som hende.

Vesterviggraven med sagnet om Liden Kirsten og Prins Buris afslutter dette afsnit om de tre former for »talende sten«, idet stenene her både er sagnsten, mindesten og gravsten i et. Det er på egnen en gammel skik, at unge brudepar efter vielsen kommer til Vestervig kirke og lægger brudebuketten på Prins Buris og Liden Kirstens grav. En handling, der ind over tiderne vidner om kærlighedens realitet, styrke og uovervindelighed. Mangfoldige er de »talende stens« udsagn og fortællinger.

Flintesten

Når man taler om sten, tænker man først og fremmest på de granitsten af meget forskellig størrelse og struktur, som i Istiden blev ført hertil med ismasserne. Men der findes også en lokal stenart, som hører til under vore himmelstrøg nemlig den kiselsyreholdige forstening: flintesten. Det er en glasagtig, ukornet meget hård og mørk sten, som findes i store vandrette lag af flinteknolde i de tykke kalk- og kridtlag, som udgør Danmarks undergrund. Desuden findes den i begrænset mængde i jordoverfladen eller udvasket af skrænterne ved kysterne.

Flinteminer og flintesmede

Stenalderfolkene har set, at flinten i bearbejdet form var velegnet til redskaber og våben. Råmaterialet, flinteknoldene har de i begrænsede mængder kunnet opsamle på jordoverfladen eller langs kysterne, men efterhånden som der krævedes større mængder, har de, hvor vanskeligt det end må have været, søgt og fundet flinten i Danmarks undergrund. Først i 1950'erne fandt man ud af, at Stenalderfolkene i stort omfang havde haft en slags minedrift (Fig. 116). Ved Aalborg fandt man i det store Skovbakke-udgravningsområde flere 5 til 8 m dybe mineskakter. Yderligere dokumentation fik man i 1957-58 ved opdagelsen af flintemineskakter i Hov ved Thisted. Tydeligt ses det der, at man i Stenalderen har drevet regulær minedrift, sådan som det er anskueliggjort ved en tegning og beskrivelse i bladet Skalk, nr. 1, 1966 (Fig. 117).

En af minerne fra Hov er her vist gennemskåret og befolket med minearbejdere. At stiger som de af-

Fig. 116. Foto af mineskakt i Hov ved Thisted.

bildede har været anvendt er bekræftet af fund og beskrivelser og af den gamle historieskriver Saxo, som skriver: »Kragen er en stamme med stynede grene, hvorpå man kan stige opad, idet man søger fodfæste på de afkortede sideskud ligesom på en trappes trin.«

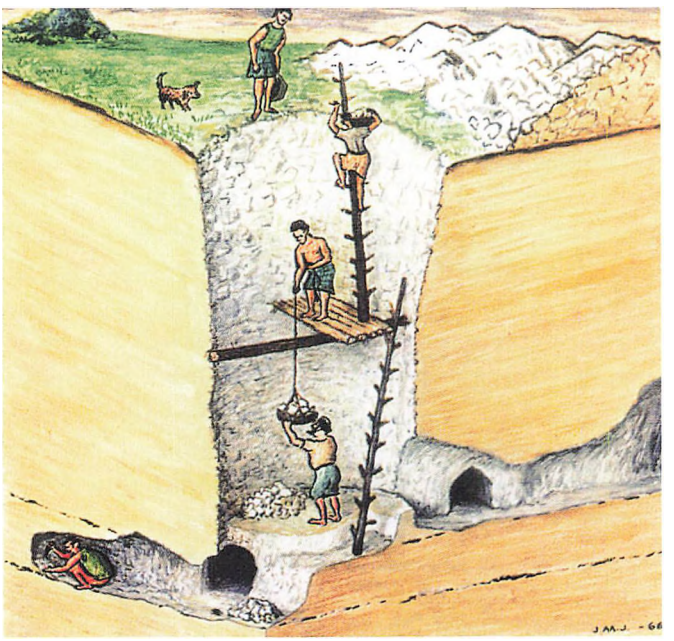

Fig. 117. Tegnet tværsnit af flintegrube med arbejdere og »kragestiger«.

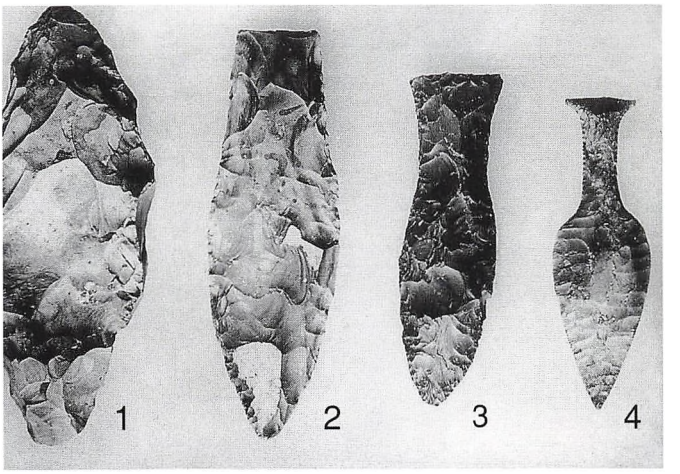

Fig. 118. Flintesmedens arbejdsgang ved forarbejdning af dolk.

Fig. 119. Hindsgavl-dolken. De danske flintesmedes mesterstykke (ca. 1800-1500 f. Kr.).

Man kan undres og overvældes af, at Stenalderens mennesker har kunnet overskue, planlægge og gennemføre så store og krævende projekter.

Sandsynligvis er initiativet til minedrift udsprunget af, at man ikke alene skulle dække egne behov, men også eksportere »halvfabrikata« og bearbejdet flint til Norge og Sverige og sågar Sydeuropa. Interessant er, at der efter sigende stadig eksisterer et firma, der eksporterer flint.

På vore museer findes eksempler på Stenaldermenneskets redskaber og våben af forskellig udformning og kvalitet, som fortæller om flintesmedenes utrolige dygtighed og kunnen (Fig. 118). Billedet viser en slags arbejdsgang for udarbejdningen af flinteknolde til det færdige produkt. Fyldt af beundring ser man, hvorledes flintesmeden med stor håndværksmæssig færdighed, formsans og udnyttelse af stenenes farve når frem til den fuldkomne stendolk (Fig. 119).

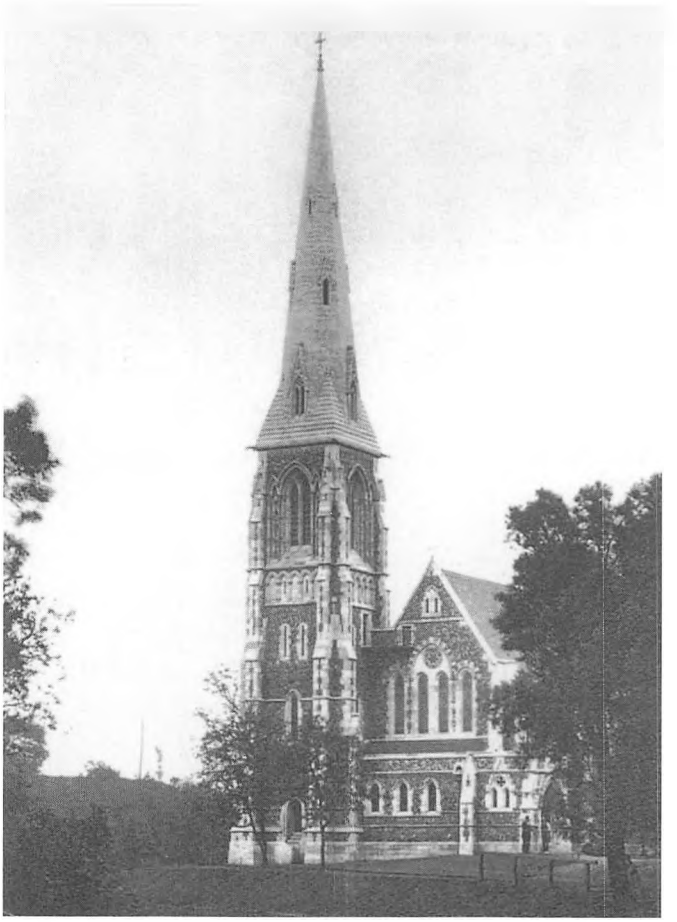

Fig. 120. Den anglikanske kirke, Sct. Alban, mellem Kastellet og Amaliegade. København.

Flintehuse

Selvom der findes en del flint i Danmarks overflade og undergrund, har flinten ikke præget byggeriet i landet. Det skyldes formodentlig to forhold: dels har den ikke været så tilgængelig som granitten, dels har den været vanskeligere at forarbejde. Men der findes enkelte markante eksempler som f.eks. den engelske kirke, Sct. Albans mellem Kastellet og Amaliegade i København. En kirke i typisk engelsk byggestil med gotisk præg og et levende samspil af vandrette linjer og opadstræbende forløb. Fornemt

Fig. 121. Flintehuset ved Knuthenborg gods på Lolland. (Fotodanmark, Maribo).

lyser de tilhuggede sandgranitsten, som på én gang stabiliserer bygningen og smykker hjørnedørs- og vinduesindfatninger. Speciel er murens beklædning med flintekvadre, som danner kontrast til sandstensudsmykningen og med sit reflekterende lys levendegør den smukke og særprægede kirke (Fig. 120).

Et hus bygget af flintesten er en sjældenhed i Danmark, og man overraskes, når man støder på det. Men et enestående eksempel findes i parken ved Knuthenborg gods på Lolland (Fig. 121). Huset, der er fyldt med rigt nuancerede bygningsdetaljer, er som Sct. Albans kirke karakteristisk ved sine vandrette og lodrette linjer. Smukke sandstens-hjørnesøjler og faste vinduesindfatninger binder huset

sammen og giver rum for de levende murflader af kvaderhuggede flintesten. De forholdsvis små sten giver et smukt spil af farver, lys og skygge.

Idet flintesten er ukornet, hård og let springer som glas har de været vanskelige at bearbejde. Kvaderhugningen har således stillet store krav til »stenmesteren« om faglig kunnen og dyb forståelse for flintestenenes karakter. Men ekspertisen må have været til stede i dette tilfælde, for Flintehuset står som et rigt nuanceret bygningsværk med Knuthslægtens våbenskjold i sandstensrelief på muren.

En engelskpræget bygningsperle i dansk natur.

Kampestensbygninger

Ud over at være budbringer gennem tiderne har stenen, granitten haft sin største og vigtigste funktion som byggemateriale. Det gælder både de menneskeudviklede materialer og de naturskabte sten. En slags mellemform mellem markstendiger og murede kampestenshuse findes få steder i landet, forskellige i udførelse og størrelse: den fritstående kampestensmur.

Stenmur

Fritstående kampestensmure omkring kirkegårde er forholdsvis almindelige, som oftest ret lave, smalle mure af få hundrede meters længde. Også omkring store haver eller som afgrænsning på gårdspladser kan man se dem. Men helt enestående er den godt 2 meter høje og ca. 8 km lange granitmur omkring parken ved godset Knuthenborg på Lolland. De farverige spaltesten og de flotte stræbepiller er en fryd for øjet (Fig. 122).

Gennem det let bølgede lollandske landskab løber så langt øjet rækker denne imponerende granitstensmur, som i perioden 1867-1871 blev opført her

Fig. 122. Ryttere på tur langs den smukke stenmur ved Knuthenborg gods. (Fotodanmark, Maribo).

under medvirken af bl.a. svenske stenhuggere. Dybest set er det mærkværdigt, at man i en stenfattig egn gennemfører et så gigantisk stenprojekt, som oven i købet måtte gennemføres med sten opfisket i Smålandshavet ud for godset. Var det svært at bringe stenmateriale til veje, var det ikke mindre vanskeligt at opføre den høje mur. Alene at lægge en »syld«, et fundament solidt og stærkt nok til at bære murens enorme vægt og hindre udskridning og nedstyrtning, var en kraftpræstation (Fig. 123). Hertil kom problemet med af ukurante, skævvinklede og rundede sten at rejse den 1 m brede, 2,5 m høje og næsten 8 km lange stenmur. En enorm investering og arbejdsindsats før muren kunne stå færdig i al sin skønhed og vælde.

Muren har naturligvis været et effektivt værn mod uønsket indtrængen udefra som f.eks. krybskytter, der søgte bytte i det vildtrige område. Samtidig dannede muren ramme om det menneskesamfund af forskellige medarbejdere fra mark, skov og park, som et gods i sin tid har været. Men umiddelbart synes det ikke at være tilstrækkelig årsag til et sådant kæmpeprojekt. Måske lå der andre, mindre håndfaste og mere kulturelt ambitiøse motiver bag bygningen af den imposante og smukke stenmur, der vidner om fantasi og dristighed.

Fig. 123. Konstruktionstegning i tværsnit af Knuthenborgmuren.

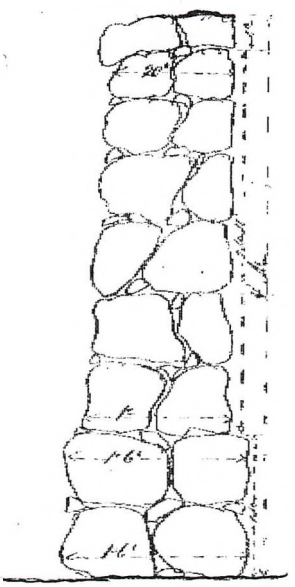

Fig. 124. Gammel gård af kløvede marksten mellem Hammel og Silkeborg.

Stengårde

Ændrede byggeformer og nye funktionsbehov har i tidens løb forandret og ligefrem nedbrudt mange kampestensbygninger. Men specielt i Midt- og Østjylland findes der stadig mange stengårde i den oprindelige udførelse og form.

Midt mellem Hammel og Silkeborg kan man se en meget gammel og karakteristisk firelænget stengård (Fig. 124). På trods af at det oprindelige stråtag er afløst af et uskønt pandepladetag, får man et stærkt indtryk af de tunge, farverige og levende murfladers soliditet og skønhed. Liggende midt i landskabet spiller bygninger og sten harmonisk sammen med naturomgivelserne. Trods den høje alder og visse ændringer i tidens løb er gården et stærkt eksempel på, hvorledes man tidligere har evnet at bruge naturens ressourcer på en hensigtsmæssig og smuk måde.

Stort set alle naturstensgårde blev bygget med kløvede, utilhuggede marksten, men der er undtagelser. Hvis man ad vejen fra vest kører ind i den lille landsby Todbjerg nord for Århus, passerer man Todbjerg Overgård, som siden 1570 har været i samme slægts eje. Til højre for vejen ligger de store

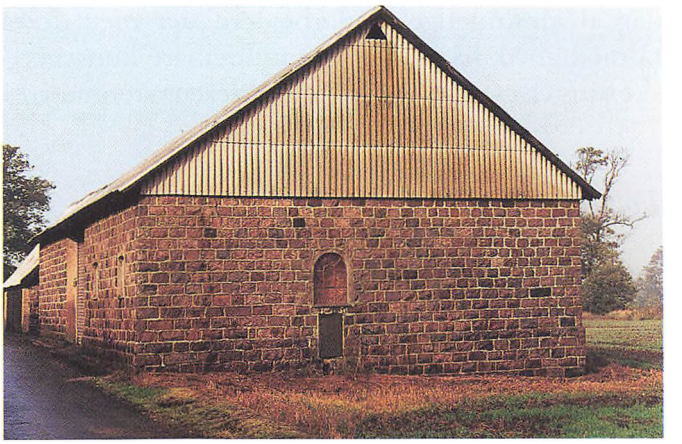

Fig. 125. Enestående avlsbygninger af små kvadersten. Todbjerg Overgård nord for Århus.

gårdbygninger som en god helhed af teglsten og granitsten. Men mere specielle er to mindre avlsbygninger ved vejens side. Helt usædvanligt for bondebyggeri er de opført af små overordentlig fint håndhuggede kvadersten og derefter muret med stor nøjagtighed (Fig. 125).

Historien er den, at i vintermånederne, hvor det i sin tid var småt med arbejde på gården, har et par landarbejdere tilhugget sten, samlet på gårdens egne marker og skabt de fornemme små kvaderbyggesten. Det helt utrolige og særlige er, at ganske almindelige landarbejdere har kunnet oparbejde en sådan stenhuggerekspertise, at de kunne hugge og forarbejde markstenene til kvadre på så fornem vis. Stenene er åbenbart ved opmuringen valgt efter farve og struktur og med stor omhu og kunnen, således at murfladerne fremtræder med et levende farvespil og rene linjer.

Da granit ikke er fugtabsorberende, har man måttet nøjes med at lægge én række, ét skifte om dagen, så cementmørtelen kunne nå at tørre, inden næste skifte blev lagt på. Derfor tog det lang tid, inden byggeriet blev færdigt. Beundringen for »stenmestrene« stiger med viden om det langsomme og vanskelige byggearbejde. Kun kendt af få står de to kvaderstenshuse, som de er skabt i almindelig hver-

dag af almindelige landarbejdere, der med deres tålmodighed, håndelag og umiddelbare kunstneriske sans er i slægt med Middelalderens stenmestre.

Folkehus

En afgørende faktor under det folkelige opsving fra 1849-1920 (se side 31-33) blev forsamlingshusene. I den periode opførte befolkningen helt af egen tilskyndelse og med egen indsats og betaling 1600 sådanne huse, hvoraf ca. 1300 stadig danner ramme om væsentlig folkelig virksomhed og fællesliv.

Husene blev opført i en periode hvor teglsten generelt var dominerende som byggemateriale, hvorfor de fleste ret spartanske forsamlingshuse blev opført i gule eller røde teglsten. Men enkelte steder, især i det »stenrige« Midt- og Østjylland, opførte man de nye fælleshuse efter de gamle bondegårdes markstensbyggeskik. Det gjaldt f.eks. i Gjessø, hvor man 1875 rejste et meget smukt forsamlingshus, hvor kløvede marksten ikke blot blev sat efter form og struktur, men også i enkle borter og fint udformede hjørner (Fig. 126). Et hus af Istidens marksten, som stadig lever og fungerer som et særpræget og smukt fælleshus.

Fig. 126.
Gjessø Forsamlingshus ved Silkeborg. Bygget 1875.

Fig. 127. Markstensmur. Ældste del af Hornslet kirke.

Stenkirker

Det smukkeste og mest imponerende resultat af stenbyggeri er de danske kirker, som de ud over landet ligger i landskaber og byer. Det er ufatteligt, at man i Middelalderen i løbet af 150 år i en fattig tid med svage hjælpemidler kunne opføre mere end 75 procent af alle vore kirker, hvoraf hovedparten var sten-/granitkirker.

En mindre del af granitkirkerne, fortrinsvis de sjællandske, er opført af rå eller kløvede marksten. Sjællænderne har ikke skønnet det nødvendigt at bruge tid på kvaderhugning. I begrænset omfang findes kløvestenskirker dog også i Jylland f.eks. Hornslet kirke på Djursland (Fig. 127). Kirken er ændret og udbygget flere gange, men billedet viser kun den ældste del fra omkring 1200. En ren mur af kløvede marksten, hvor der næsten ikke er ændret på stenenes form. Selv vinduesindramningerne, som ellers altid er tilhugget, er sat med rå sten.

I muren fra Førslev kirke ved Næstved ser man en finere bearbejdning af stenene. Det er nok en markstensmur, men de kløvede stens form er mere eller mindre tilhugget, i vinduesindramninger og sokkelsten fornemt bearbejdet. Et eksempel på, at kvaderhugningen har været undervejs. Den smuk-

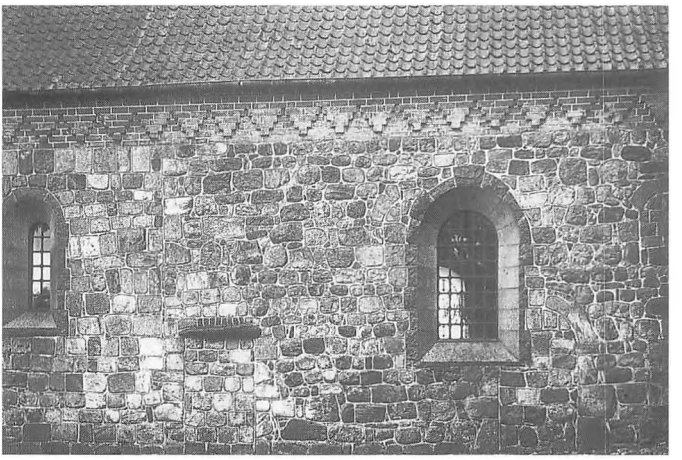

Fig. 128. Mur af kløvede og let tilhuggede marksten. Forslev kirke ved Næstved.

ke tegltakkebort hidrører fra en senere ændring. I Jylland er langt de fleste stenkirker bygget af kvadersten (Fig. 128).

Med få undtagelser blev landsbykirkerne opført »kullede«, d.v.s. uden tårne. Først længe efter, at man var holdt op med at bygge med kløvede marksten, blev tårnene tilbygget de mange kirker, og de er derfor næsten alle opført af brændte teglsten. Men der er dog enkelte undtagelser. Et godt eksempel fra nyere tid på tårnbygning med marksten er Assing kirke syd for Herning. Den var oprindeligt kullet helt frem til 1922, hvor sognets beboere besluttede at bygge deres kirke et tårn, som man tidligere mange andre steder havde gjort. Men det specielle og forunderlige i dette tilfælde var, at man vendte tilbage til de allerældste kirkebyggeres byggeform. Som forgængerne samlede man sten fra egne marker, kørte dem op til kirken, kløvede dem og byggede vel nok Danmarks eneste kirketårn af kløvede marksten (Fig. 129).

Beboerne i Assing og deres imponerende og smukke markstenstårn sandsynliggør, at det langt tilbage var almindelige mennesker, som med kløvede marksten byggede de første landsbykirker.

Fig. 129. Assing kvaderstenskirke med tårn af klovede marksten.

Flere hundrede år ligger imellem disse magtfulde og på sin vis ensartede bygninger, der hver især er udtryk for en egns åndelige behov.

Ikke mindre storslået er kvaderstenskirkerne, som udgør ca. 50 procent af samtlige danske kirker. Det turde være noget af en bedrift at opføre alle disse kirker, så stort set hver eneste landsby fik sin egen kirke.

Der lå stor faglig viden, kunnen og et kæmpearbejde bag en sådan kirke, bestående af ca. 2000 kvadersten. Man kan forestille sig, at kampestenene med stor møje er blevet slæbt fra markerne med små svage heste og mandskraft op på kirkebakken. Her er stenene blevet spaltet for senere med utrolig omhu at blive udvalgt og håndhugget til kvadre.

Allerede her trådte det kunstneriske ind i billedet. For ikke blot forarbejdedes stenene til kvadre, alle de kedelige, farve- og livløse sten blev sorteret fra. De strukturmæssigt mest markante og farverige sten blev udvalgt og efter færdighugning anbragt i murene under hensyntagen til farve- og overfladespil. På den måde kom murene til at fremtræde som vidunderligt farvespillende og levende flader.

Stenmesteren

Man ser for sig, hvordan stenmesteren huggede, vurderede, flyttede om på og udvalgte sine kvadre indtil den rigtige pasform og de fineste farvespil var til stede (Fig. 130). Håndværkerens omhu for sit bygningsværk gjorde sig gældende for alle tider. Selv om kirken blev opført til Guds ære, og kirkekunstnere og stenmestre af den grund måtte træde tilbage i anonymitet, kunne stenmestrene i mange tilfælde i stolthed og glæde over resultatet ikke dy sig for at sætte deres mærke, deres tegn et eller andet sted på værket.

Fig. 130. Stenmesteren arbejder. Reliefhugning. Gjøl kirke, Vendsyssel.

I sin indholdsmættede fortælling »Tirad« siger Martin A. Hansen:

»Alle stod og så på, at Tirad skar i stenen. Munden stod åben i de svulne, purunge ansigter. Igennem deres øjne strømmede det forunderlige, og de så, hvad kun den ville have kunnet se, som vidste, at der foregik noget mærkværdigt. De så, at Tirad ristede. De forstod sig ikke på hvad han skar i korstenen. Men de vidste det var noget mærkeligt og mægtigt. De så derfor sjælskraften lyse af den tavse Tirad. De kunne se, at han blev større end andre mennesker, når han ristede i sten. Og selv tav de stille ... Og Tirad rister nu en mandssjæl ind i huset, mens ungdommen glor ... Tirad blæser kridtstøvet af T'et. Han glatter med den melede hånd over stenen, korser sig så og mumler. Nu retter han ryggen og giver sig til at synge.«

Ved kirkebesøg bør man derfor altid opmærksomt gå rundt om kirken. Måske belønnes man ved at opdage stenmestertegnet diskret anbragt et eller andet sted på kvaderstenskirkens mure (Fig. 131 A. B. C. D.). Og man må tage del i stenmesterens glæde og stolthed over stenkirkens uovertrufne styrke og skønhed, dens stramme grundplan og bygningsform og bevidste stil, dens farverige murflade,

Fig. 131. Stenmestermærker A. B. C. D.

Fig. 131 A. Velling kirke, Vestjylland.

Fig. 131 B. Skjern kirke ved Randers.

Fig. 131 C. Falling kirke.

Fig. 131 D. Dalbyneder kirke.

spændende sokler, mønstre og uforlignelige udhugninger, der har lagt sjæl i det forunderlige åndens hus.

Den store smukke Tømmerby kirke mellem Fjerritslev og Hanstholm er et godt eksempel (Fig. 132). Selve kirkebygningen er romansk og en af de få kir-

Fig. 132. Tømmerby kirke. Han Herred.

ker på den tid, hvor man måske kender navnet på bygmesteren: Vidrik Vils. Når kirken er så stor og fornemt udstyret med spændende stenhugninger på den skønne apsis (se iøvrigt Fig. 136) kan det eventuelt skyldes, at den har været tingkirke, hvor tinghandlinger i sin tid fandt sted. Som de fleste andre landsbykirker fik Tømmerby kirke først sit teglstenstårn i 1500-tallet.

Kun enkelte kirker har kvaderstenstårn. En af dem er Hee kirke ved Ringkøbing, som allerede 60 år efter opførelsen skulle have fået sit kvaderstenstårn (Fig. 133). Dette specielle bygningstræk skyldes måske, at Hee kirke som Tømmerby var tingkirke, og meget praktisk var der i nærheden af tingkirken en galgeplads, hvor henrettelser fandt sted. Ud over det er kirken speciel ved, at der på syd- og nordsiden af tårnet er indbygget to store rum, som gik og går under betegnelsen »fru Ellens kamre«. Hvem fru Ellen var, fortoner sig i dunkelhed, men i den periode, kirken var ting- eller herredskirke, lå herredsarkiverne velforvarede bag de tykke mure i »fru Ellens kamre.«

Hee Kirke med sine mesterligt udhuggede kvadersten, romanske murpiller og rundbuer, fornemme vinduesindfatninger og flotte indgangs-

Fig. 133. Kvaderstens kirkeskib og tårn. Hee kirke i Vestjylland.

portal er en enestående arkitektonisk og kunstnerisk helhed.

På bakker og højdedrag ligger disse magtfulde kirkehuse og vidner om én af de største kulturhistoriske og kunstneriske bedrifter i folkets historie.

Stenhugning og brug af sten har været generel fra oldtid til nutid. Uden for Radiohuset, Halmstadgade i Århus var man for nogle år siden i færd med at bygge en lydmur af jord og granitbrolægningssten. Tæt ved lå en stor dynge brolægningssten, en brolægger kom hen til dyngen og begyndte at sortere stenene ud i forskellige mindre dynger, således at de kunne indsættes i lydvolden efter farve

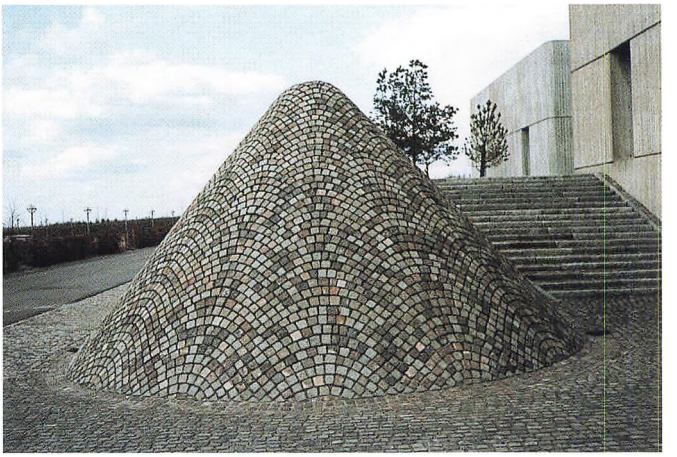

Fig. 134. Ornamenteret brolægning på lydvold ved Radiohuset i Århus.

og glød og på den måde forøge virkningen af voldens stenbelægning (Fig. 134).

Den samme håndværksmæssige og kunstneriske forståelse, som i sin tid lå bag opførelsen af kirkerne, kunne man iagttage ved opførelsen af en granitvold ved et stort supermoderne bygningskompleks. En historisk forbindelse var her knyttet over 800 år: Assing kirkes markstenstårn, Tømmerby kirkes sydmur, de små landbrugsbygninger i Todbjerg og Radiohusets lydvold lyser i dag af den samme håndværkets tidløse kunstneriske sans og omhu, der giver tingene værdi og perspektiv.

Sten og skulptur

Mest synlig i det danske landskab er stenen, granitten, som den er anvendt i kirkebyggeri. Kirkebygningerne er i sig selv af kunstnerisk art, men det gælder også kirkerummene med korbuernes kragsten og inventar som alterborde og døbefonte. Først og fremmest døbefonte. Enestående er f.eks. den dobbelte løvefont i Nørre Snede kirke i Midtjylland. Formfuldendt udarbejdet af den store sten og med en fornem udførelse af de to løvekroppe, hvor halen med dusk på klassisk vis er slået op over ryggen. Mankerne er stiliseret assyrisk stil og i slægt

Fig. 135. Granit »løvefont«. Nørre Snede kirke.

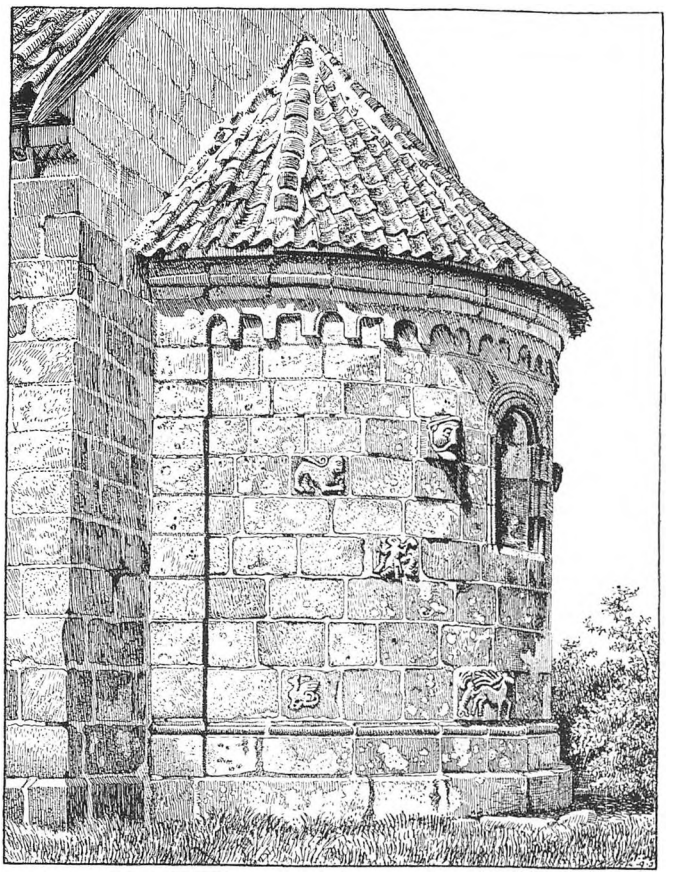

Fig. 136. Apsis med reliefhugninger. Tømmerby kirke.

med de tidligere omtalte maskestens ansigter (se Fig. 58-59). De to løvekroppe går sammen i ét hoved, der vender ud mod menigheden og mere ligner et grumt menneskeansigt end et løvehoved (Fig. 135).

Reliefhugning

Også på kirkernes ydermure ses de fineste stenhugninger som på Tømmerby kirkes apsisrunding med de mærkelige ritualagtige relieffer (Fig. 136). Hanebasilisken, som ses nederst til venstre, er det mytiske tegn for Satan i hanens skikkelse med giftslangehale og dræberblik og er af uforklarlige

Fig. 137. Reliefhugning. Stenmester Horder. Vejlby kirke ved Randers.

grunde afbilledet på de nye hundredkronesedler. Omkring vore gamle kirkers indgangsdøre findes mange, mange interessante reliefhugninger. Særlig smuk og fængslende er den fra Vejlby kirke ved Randers (Fig. 137).

Indrammet af de rebsnoninger Djursland-stenmesteren Horder mestrede mere end nogen anden, ses i tympanonen (overliggeren) den velsignende Kristus mellem to disciple. Øverst til venstre ses to

Fig. 138. Løvesten. Skulpturel udhugning. Øster Starup kirke.

kvinder, to af de hellige tre konger (der var åbenbart ikke plads til tre) og nederst Madonna med barnet. Til højre ser man slangen, Adam og Eva og nederst Jesus. Nøjere fordybelse viser den fantastiske stenmesters indlevelse og kunnen.

Undertiden oplever man på de gamle stenhugninger en utrolig nuanceret udtryksform. Det gælder i høj grad den raffinerede billedhjørnesten på Øster Starup kirke ved Kolding (Fig. 138). Denne »løvesten« har et meget spændingsfyldt og næsten forfinet udtryk, som man har formodning om måske stammer fra Lombardiet, hvor man finder beslægtede skulpturelle udtryk. Men motivet passer også godt på den nordiske tanke om kampen mellem ondt og godt: Thors kamp med Midgårdsormen. Tyrens kamp med Ormen. Her falder løven

over mennesket, den samme kamp. Øster Starup kirkes hjørnesten er udtryk for stor skulpturel fremstillingskunnen og kunstnerisk udtryksevne.

Skulpturen bliver til

Med Øster Starup kunstværket er man ovre i den egentlige skulpturverden. Det udhuggede motiv går omkring hjørnet, hvorved det ikke blot er relief, men skulptur, hvor motiv og handling har sit eget liv inden for granitkvaderens ramme. Derved er der en åbenbar lighed med én af nyere tids store billedhuggere, Kai Nielsen. Han bruger den samme ud-

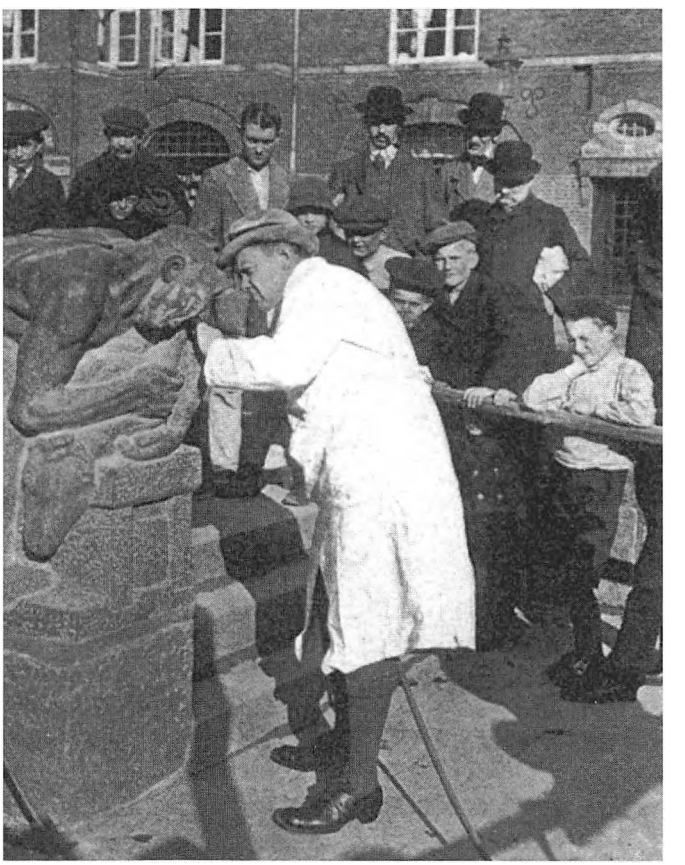

Fig. 139. Billedhuggeren Kai Nielsen arbejder på udsmykning af Blågårds Plads. Nørrebro, København.

tryksform, hvor motiv og handling lever deres eget liv inden for granittens ramme (se Fig. 86). Det kommer meget stærkt til udtryk på Blågårds Plads på Nørrebro i København, som han i samarbejde med vennen Ivar Bentsen i 1912 fik bestilling på at anlægge og udsmykke. Kai Nielsen arbejdede gennem længere tid på værket under beboernes store opmærksomhed og medleven (Fig. 139).

Det var nærliggende, at netop de to fik opgaven. Hver på deres måde kom de fra og havde kontakt til et folkeligt-grundtvigsk miljø og almindelige menneskers livsform, hvilket kom til at spille meget ind på deres udførelse af pladsen. De var således enige om, at det skulle være en »folkelig« plads: et fristed, et åndehul, et mødested for voksne og legeplads for børn midt i det meget tæt befolkede byområde på Nørrebro. Kai Nielsen udtrykte det på sin specielle måde i et brev til vennen Ivar Bentsen:

»Pladsen bliver for Arbejderne og mere endnu stadig væk for de nye der kommer, deres Børn forstaar Du. Vel den første i hele verden der er serveret 'Socialisten' og – Unger.«

Dette syn formede pladsen som en stor lidt nedsænket intim plads, omgivet af en lav mur af lange kvadersten, der sammen med skulpturerne skulle appellere til voksensamvær og børns leg (Fig. 140). En af de faste årlige begivenheder, hvor den forsænkede scene indtages, er fødselsdagsfesten for Firkantens Boldklub af 1889.

Udsmykningen består af seks meget smukke grupper træer, kravlende og legende børn. Forestillingen om livstræet, som en fundamental kraft i tilværelsen, spiller i Kai Nielsens kunst sammen med barndom og moderskab. Det arbejdende menneske hyldes med seksten skulpturer af forskellige personer med forskelligt arbejde og erhverv som f.eks. Bødkere (Fig. 141).

Der var i begyndelsen ikke enighed mellem de to kunstnere om skulpturernes udførelse og form. Kai

Fig. 140. Blågårds Plads med mur taget i brug.

Nielsen ønskede en friere form. Mens arkitekt Bentsen med den strammere formforståelse, ønskede skulpturerne indarbejdet i stenkubens form. Det var da heller ikke fremmed for Kai Nielsen, der tidligere havde arbejdet på den måde, så man nåede til enighed. Resultatet blev en stærk brug af stenen, granitten og en tæt indfældning af motiv og personer inden for kubernes ramme (Fig. 142). Det med-

Fig. 141. Bødkeren.
Billedhuggeren Kai Nielsen.
Blågårds Plads.

førte en lidt overfyldt spændingspræget lettere dramatik, som har lighed med den gamle Starup-stenmesters udførelse af løvestenen på Øster Starup kirke (se Fig. 138).

Skulpturerne er bevidst udformet rundede og glatte som en opfordring til børns nærbrug (Fig. 143). En opfordring som til Kai Nielsens store glæde i høj grad blev efterkommet. Kvarterets børn tog pladsen i brug og skulpturerne til sig i deres leg. De kælede for, kravlede på og gled begejstrede på bagen ned ad de rundede former og glatte skulpturer, så

Fig. 142. Mureren. Billedhuggeren Kai Nielsen. Blågårds Plads.

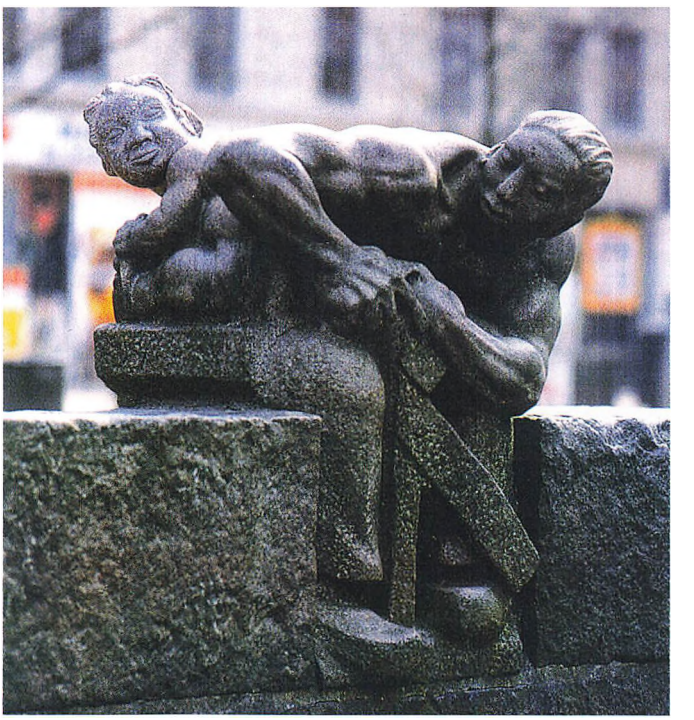

Fig. 143. Tømreren. Billedhuggeren Kai Nielsen. Blågårds Plads.

Fig. 144. Blågårds Plads 1919. Den forsænkede plads afgrænset af den halvhøje stensokkel og Kai Nielsens berømte figurgrupper. Nørrebro, København.

bukser og sten blev blanke af slid, mens de voksne hang op ad den lave mur, så på, drak øl og fik en god sludder. Kai Nielsens drøm om en plads for samvær, fyraftensglæder og børneliv gik absolut i opfyldelse (Fig. 144). Her går sten og murbygning, kunst og menneskeligt samvær op i en funktionel helhed.

Umiddelbart tænker man ikke så meget over, hvor omfattende og fantastisk en side af vore omgivelser, stenene er. Men får man først øjet opladt for det, overvældes man af hele dette mangfoldige, farverige og bestandige stenunivers.

Stenene findes overalt i mange forskellige størrelser, strukturer og farver. De indgår i utallige praktiske og funktionelle sammenhænge som diger, veje, pladser og bygninger. De er budbringere, der med tekster, tegn og billeder fortæller om afstande, begivenheder og personer. De danner ramme om og udtrykker åndelige og kirkelige spørgsmål og sammenhænge for endeligt at være basis for skulpturer og dermed for nogle af de største og stærkeste kunstneriske udsagn om mennesker og menneskeliv.

Fig. 145. Børnetræ. Billedhuggeren Kai Nielsen. Blågårds Plads. Nørrebro, København.

Billed- og stedfortegnelse

Agger Tange *34*
Alling *31, 110*
Amager *25*
Asmild *56, 57*
Assing *139*
Assistens kirkegård *102, 103, 104, 105, 106*
Auning *31*
Blågårds Plads *149, 151, 152, 153, 154, 155*
Borremose *16, 17*
Broskov *17*
Christiansfeld *96, 97, 98*
Dalbyneder *141*
Drejø *32, 81, 82, 83*
Egå *33*
Falling *141*
Fjenneslev *58*
Frejlev *70, 71*
Fur *46*
Førslev *138*
Gejl *19*
Glavendrup *61*
Gjessø *136*
Gjøl *3, 140*
Hadsten *73*
Hee *143*
Herning *36*
Hornslet *91, 101, 121, 123, 137*
Hevring ådal *39*
Hesselager *47*
Husby *14*
Hvidsten *89*
Hørdum *55*
Jaruplund *27*
Jelling *62, 63*
Kalø *19*
Knuthenborg *42, 131, 133*
Kongenshus *77, 78*
København *25, 102, 130*
Köln *119*
Langelinie *93*
Lem *24*
Lejre *13*
Moesgård *39*
Nørre Snede *145*
Ringkøbing *20*
Risby *18*
Rubjerg *108*
Ræhr *100*
Rønde *19, 35*
Skaføgård *12, 13, 29*
Skibelund Krat *75, 94*
Skive *117*
Sjellebro *60*
Skjern *23, 59, 79, 141*
Skæring *8*
Solbjerg *51*
Syvveje *25*
Thisted *128*
Todbjerg *12, 30, 135*
Tustrup *39, 40, 41, 43*
Tystrup-Bavelse *11*
Tømmerby *99, 142, 146*
Vejlby *147*
Vejrumbro *48*
Velling *20, 23, 24, 141*
Vestervig *125, 126*
Vinderslev *114, 115*
Viskum *49*
Voldum *112*
Ørbæk *25*
Øster Starup *148*
Århus *15, 37, 118, 144*
Årø *85, 86, 87, 88*

Tidligere udgivelser

»Idræt – Kommercialisme eller Folkelighed«.
Samlerens Forlag. 1981.

»En anden Virkelighed«. Kultur- og fritidspolitik som menneskelig nødvendighed.
Forlaget Bavnebanke. 1985.

»Billedkunst og Tilværelse«. Hundrede kunstnoter.
Husets Forlag. 1986.

»Ska' det være Kunst«. AOF's Forlag. 1988.

»Folkelighed og Fremtid«. Poul Kristensens Forlag. 1994.

»Landsbybilleder«. Skitser fra en tid og et sted.
Poul Kristensens Forlag. 1995.

»Kunst og Krop«. Poul Kristensens Forlag. 1997.

»Årets Gang – Livets Sang«. Signalement af et bondeliv.
Poul Kristensens Forlag. 1999.

»Folkekunst og Folkeliv«. Poul Kristensens Forlag. 2000.

»Kulturelle Trykknapper – Om at se og opleve omgivelserne«. Poul Kristensens Forlag. 2002.

»Tonestigen mellem Jord og Himmel«. Glimt fra Grundtvigs salmeverden. Poul Kristensens Forlag. 2004

Bidrag til samlinger og debatbøger.

Johs. Stræde

Når stenene fortæller

Fra istidssten til Blågårds Plads

© Forfatteren og Forlaget 2004

Omslagsillustrationen: foto af Else Roesdahl.
Grafisk tilrettelægning: Poul Kristensen
Skriften er: Abrams Augereau ©
Sats: Jørgen Kristensen
Trykt hos Fihl-Jensen Grafisk Produktion

Poul Kristensens Forlag
Nr. Vejenvej 8, Herning

ISBN 87-7851-206-9

Isen smeltede og tilbage lå spredt ud over det danske fladland de sten, isen havde ført med sig.

Kæmpestore som Damestenen på Fyn og store, men dog flytbare, som jættestuernes vægge og loft. Sten af alle arter og størrelser, som altid har været en del af danskernes hverdag.

Hullesten, som børn har leget med. Fladsten, som de har slået smut med ved vandet – og stadig gør.

Marksten, som lå i vejen for senere dyrkning af jorden, er blevet samlet til diger eller brugt til bygning af kirker og huse. De store kunstnerisk udformet til døbefonte og andre værker, Magnusstenen i Skibelund Krat for eksempel.

Stenene fortæller: Runesten om fortiden. Sagnsten om de irrationelle kræfter i folket. Gravsten om mennesker, der har levet og virket på det sted.

Praktisk og mere ydmygt er stenene brugt til bygning af vejbroer og til stabilisering af veje som hærvejen ned gennem Jylland.

Overalt er det anvendt i fortid og nutid, dette smukke og bestandige materiale. Derom handler denne rigt illustrerede bog.

Jo, stenene fortæller, hvis man lytter, som den lille pige på bogens forside.

Poul Kristensens Forlag

ISBN 87-7851-206-9

9 788778 512062